

ТӘҢРЕ АҢТЫНДА

— □ —
ЮНИРСАФ

Юнир Саф ТЭҢРЕ КҮГЕ АҢТЫНДА

<https://litres.ru/74470373>

SelfPub; 2026

Аннотация

«Тэңре Күге астында» — Бөйөк Дала халыктарының боронго доньяга карашын, Мәңгелек Күккә ышанысын һәм намыс канундарын тергезгән фундаменталь басма. Боронго ташъязмаларзан алып халкыбыздың тере хәтеренә тиклем һузылган 77 рухи һүз һезгә тәбиғәт менән гармонияла йәшәү, ата-бабалар аманаттарын һаклау һәм үз намысның алдында яуаплы булыу серзәрен асасак. Был — катып калған догмалар түгел, ә меңәр йылдар буйы һыналған тере рухи таяныс.

Содержание

Китап тураһында: Укыусыға һүз һәм рухи йүнәлеш	10
Традицияның төп төшөнсәләре кыскаса һүзлегә	13
I. ТАШТАҒЫ ЭЗЗӘР	15
1-СЕ ҺҮЗ. ТАШКА БЫЙЫКЛАНҒАН ТАРИХ: ҒУНДАРЗЫҢ БОРОНҒО ЯЗМА ҺӘМ АРХЕОЛОГИК ШАҒИТЛИКТАРЫ	16
2-СЕ ҺҮЗ. ОРХОНДЫҢ ТЕЛЛЕ ТАШТАРЫ: КҮК ТӨРӨКТӘРЗЕҢ БАКЫЙ АМАНАТЫ	20
3-СӨ ҺҮЗ. СИТ ЕР КҮЗЛЕГЕНӘН: ТӨРКИ РУХЫ СИТ КҮЗЗӘР АША	29
4-СЕ ҺҮЗ. БОРОНҒО КИТАПТАР АКЫЛЫ ҺӘМ ИРЕКЛЕ КИҢЛЕК	38
5-СЕ ҺҮЗ. ЙЫРЛАНА ТОРҒАН ХӘТЕР: ЭПОС АУАЗЫ	44
6-СЫ ҺҮЗ. АТАЛАР ҒӘЗӘТЕ — ЯЗЫЛМАҒАН КАЛУН	51
7-СЕ ҺҮЗ. ХӘКИКӘТ БӨТӨП, ӘКИӘТ БАШЛАНҒАН ЕРЗӘ: ТАРИХИ ЫШАНЫС КАРТАСЫ	58
II. КҮК КӨМБӘЗЕ ҺӘМ ЕР ҺУЛЫШЫ	65
8-СЕ ҺҮЗ. ЗӘҢГӘР КҮК — БАШЛАНҒЫСТАР БАШЛАНҒЫСЫ:	66

ТӘҢРЕ ТӨШӨНСӘҢЕ ҺӘМ АСЫЛЫ 9-СЫ ҺҮЗ. ӨҢТӨГЕ КАРАШ: ЗӘҢГӘР КҮК НИМӘ ЙӘШЕРӘ? (КҮРЕНГӘН ҺӘМ СИКСЕЗ КҮК)	73
10-СЫ ҺҮЗ. ТЕРЕ ТУПРАК, ИЗГЕ ҺЫУ: ЫДУК ЕР-ҺЫУ ҺӘМ АТАЛАР ЭКОЛОГИЯҢЫ	79
11-СЕ ҺҮЗ. ӘСӘ ЙЫЛЫҢЫ: ИЗГЕ ӨМӘЙ ИНӘ (КАТЫН-КЫЗ АСЫЛЫ ҺӘМ БИШЕК КАККАН МӘЛ)	85
12-СЕ ҺҮЗ. ҺЫЗЫК АРТЫНДАҒЫЛАРЗЫҢ ТАУЫШЫ: АРУАКТАР ҺӘМ ЫРЫУ ХӘТЕРЕ	91
13-СӨ ҺҮЗ. ИЗГЕ ТҮБӘЛӘР ҺӘМ УСАК ЯЛКЫНЫ: ТӘБИҒӘТ ҒИБӘЗӘТХАНАҢЫ	97
14-СЕ ҺҮЗ. ДОНҖАНЫҢ ӨС КАТЫ ҺӘМ ТЕРЕКЛЕК ТАМЫРЗАРЫ (ҒАЛӘМ КОРОЛОШО)	103
15-СЕ ҺҮЗ. ТҮРӘ: ХАНДАН ДА ӨҢТӨН ТОРҒАН КАЛУН (ТӘҢРЕ, КАҒАН ҺӘМ ИЛ)	109
III. ДАЛА УРТАНЫНДАҒЫ КЕШЕ	115
16-СЫ ҺҮЗ. КҮК МЕНӘН ЕР АРАҢЫНДА ТОРҒАН КАТЫ БАҢЫУ: КЕШЕНЕҢ ҒАЛӘМДӘГЕ УРЫНЫ	116
17-СЕ ҺҮЗ. ТЕРЕКЛЕК ҺУЛЫШЫ:	121

КЕШЕНЕ НИМӘ ТЕРЕ КЫЛА? (ТЫН, СӨР
ҺӘМ КОТ ТӘҒЛИМӘТЕ)

18-СЕ ҺҮЗ. КОТ — ТӘКДИРЗЕҢ 126

КҮКТӘГЕ ОСКОНО: БӘРӘКӘТ ҺӘМ
ТЕРЕКЛЕК КЕҮӘТЕ

19-СЫ ҺҮЗ. ЗАМАНДЫ ТӘҢРЕ БҮЛӘ: 133
ТӘКДИР ҺӘМ МӘҢГЕЛЕК СӘҒӘТТӘРЕ

5-се һүз. Кыска көндөң шатлығы 140

Таштағы ялбару: Кояш астындағы егерме 140
алты йыл

Ер яктыһына бағышланған дала гимны: 141
дини төшөнкөлөктө еңеү

Эпиграфика географияһы: «Kün altınta» 142
концепты

Йәнәсәй элегияһы: «Тоумаq» һәм 143
«Bökmek» кылымдарының семантикаһы

Мәхмүт Кашғари шаһитлығы: йөрәк 144
фәлсәфәһе

Эпик колас: «Коркот ата китабы»нда 145
батырлык һәм туй шатлығы

Төбәк дауамлылығы: казак һәм башкорт 146
донъяһында йәшәүзе тәбрикләү

Тарихнамә анализы: төрөк гуманизмының 148
асылыуы

Метафизик үзәк: Кояш астындағы 149
донъяның шатлык биоэтикаһы

Экзистенциаль офок: ялкыузан һәм яңғызлыктан арыныу	150
Сығанактар һәм әзәбиәт	151
Төпһөзлөк аша күпер: Кәберлек усағы өштөндә ыласын канаттары кағыуы	153
6-сы һүз. Һуңғы сәфәр һәм тоғро юлдаш	154
Ак ыласындың осошо: Куркыу белмәс үлем	154
Дала танатологияһы: Үлем бөйөк күсенәү буларак	155
Эпиграфика кануны: «Uça bardı» формулаһының мәғәнәһе	156
Тарихи шаһитлыктар: оло һыктау һәм биттәрзе ярыу йолаһы	158
Котто озатыусы ат: төпһөзлөк аша изге юлдаш	159
Этнографик тамырзар: казак һәм башкорт ерләү йолалары	160
Тарихнамә анализы: анимизмдан үлемһөзлек метафизикаһына	162
Метафизик үзәк: Рухтың күккә осоу архитектоникаһы	163
Экзистенциаль офок: ыласын осошо һәм үлем куркыуын еңәү	164
Сығанактар һәм әзәбиәт	165
Төпһөзлөк аша күпер: Заманалар	166

онотоуына каршы торған Мәңгелек Гранит	
7-се һүз. Кеше үтә — исем кала	168
Онотоуға каршы корал: Мәрмәрзә каткан кан	168
Вакытка каршы яу: Даланың таш манифесы	169
«Beŋgü Taş» эпиграфика статусы: хаклык һәйкәле	170
Йәнәсәй таштарында шәхси батырлык: «Erdem» категорияһы	171
Шәжәрә ағасы: Кандың тере юғарылығы	172
Маңғышлак һәм Һарыарка таштары: Казак колпыташтары	174
Тарихнамә анализы: «Beŋgü Taş тарихнамәһе»нең асылыуы	175
Конец ознакомительного фрагмента.	176

Юнир Саф

ТЭҢРЕ КҮГЕ АСТЫНДА

ЮНИР САФ

ТЭҢРЕ КҮГЕ АСТЫНДА

Төрки традицияһында донъя, кеше һәм рухи юл

Йәш сикләүе: 12+

Нәшер итеүсе: Studio AI43, Өфө к., 2026 й.

* * *

АННОТАЦИЯ

Мәңгелек Күк — Тәңрегә табыныузың боронго традицияһын фәлсәфәүи һәм мәзәни яктан тәрән аңлауға бағышланған фундаменталь хезмәт. Китапта Бөйөк Дала халыктарының донъяға карашы, изге Түрә кануны, тәбиғәт менән бәрәкәтле гармония һәм какшамаҫ намыс кануны ябай һәм аңлайышлы телдә бәйән ителә. Хезмәт рухи таяныс һәм эске бөтөнлөк эзләгән киң укуыусылар даирәһенә төбәлгән.

* * *

УДК 2-1:1(091)

ББК 86.3 + 87.3

C21

Саф, Юнир. Тәңре Күге астында: Төрки традицияһында

донъя, кеше һәм рухи юл / Юнир Саф. — Өфө : Studio AI43, 2026. — Текст : башкортса басма.

Мәңгелек Күк — Тәңрегә табыныуың боронго традицияһын фәлсәфәүи һәм мәзәни яктан тәрән аңлауға бағышланған фундаменталь хезмәт. Китапта Бөйөк Дала халыктарының донъяға карашы, изге Түрә кануны, тәбиғәт менән бәрәкәтле гармония һәм какшамаҫ намыҫ кануны ябай һәм аңлайышлы телдә бәйән ителә. Хезмәт рухи таяныс һәм эске бөтөнлөк эзләгән киң укыусылар даирәһенә төбәлгән.

ISBN 978-5-00000-000-0 [нәшер иткәндә бирелә]

© Саф Ю., 2026

© Бизәү. Studio AI43, 2026

* * *

Китап тураһында: Укыусыға һүз һәм рухи йүнәлеш

Был китап — йәшәйеш тәжрибәһенә, йәшенә һәм тормош юлына карамастан, һәр кеше өсөн ышаныслы һәм тоғро юлдаш булыу максаты менән язылды. Уның асык, ябай һәм ихлас теле яңы башлаусылар өсөн аңлайышлы, катмарлы схоластик терминдар менән ауырайтылмаған. Шул ук вакытта тәрән фәлсәфәүи мәғәнәһе Күк көмбәзенә тәүге тапкыр караш ташлаусыға ла, күптән инде ныклы рухи таяныс эзләүсегә лә берзәй якын. Бында һәр кем кеше йөрәген мәңге борсоған һораузарға яуап табасак: был сикһез йыһанда мин кем? Икеләнеү һәм ауыр һынау көндәрәндә нимәгә таянырға? Үз ер юлыңды намыс менән, тәбиғәт һәм үз асылың менән гармонияла нисек үтергә?

Меңәр йылдар буйы Бөйөк Дала халыктары кеше рухын дүрт һалкын диуар эсенә бикләгән таш ғибәзәтханалар һалмаған. Уларзың ғибәзәтханаһы — бөтә күренгән донъя үзе булған: қояш нурзарына сумған һәм йондоззар менән балкыған асык күк көмбәзе, кылғанлы һәм шифалы үләндәр үскән тере дала, саф шишмәләр һәм ғайлә усағының мәңгелек ялкыны. Ошо бөйөк асык киңлектә катып калған доғмалар түгел, ә бөтөн, каһарман һәм ғәжәйеп заманса донъяға караш — бар тереклекте косағына алған Тәңрегә, Изге

Күккә ышаныс нығынған.

Орхон һәм Енисейзең боронго рун стелаларынан, Алтай каяларындағы һүрәттәрзән, сәсәндәр теленән һәм быуаттар аша килгән йолаларзан намыслы тормоштоң саф образы асыла. Традиция өйрәтә: кеше йыһанда осраклы ла, яңғыз за түгел. Ул тузан бөртөгө лә түгел, тәбиғәтте талаусы кара көс тә түгел. Кеше Йыһанда Күк менән Ер уртаһында — тигеҙлектә, хәкикәтте һәм изге балансты һаклаусы итеп яратылған.

Тәңре кануны буйынса ысын рухи иреклек — баш-баштаклыкта түгел, ә үз бурысыңды ихлас күңелдән таныуза:

1. Күк (Тәңре) алдындағы бурыс — хәкикәт менән йөшәү, намысты саф тотоу, ялғандан йырак булыу һәм һәр азымыңды Күктең күреп тороуын онотмау;

2. Ер һәм Ыу (Йер-Суб) алдындағы бурыс — тере тәбиғәтте изге күреп һаклау, унан артыкты алмау, шиш-мәләргә тазартыу, ағастар ултыртыу һәм комһызлыҡ менән йыһан балансын бозмау;

3. Ырыу һәм ата-бабалар (Аруак) алдындағы бурыс — аталар хәтерен изге тотоу, өлкәндәргә хөрмәтләү, әсәкәзерен белеү һәм ғаилә усағының тазалығын һаклау;

4. Киләсәк алдындағы бурыс — балаларҙы намыслы һәм дәрәжәле итеп тәрбиәләү, уларға тап төшмәгән Саф Исем (Эдгу ат) һәм сәскә аткан йәнле ер калдырыу.

Был хезмәттең туғыз өлөшө һине якты һәм асыҡ юлдан алып барасак: мәңгелек таштағы язмаларзан башлап, йыһан королюшо, йән серзәре һәм дала намыс канундары аша —

асық Күк астындағы үз рухи юлыңды аңлауға тиклем.

Традицияның төп төшөнсэләре кыскаса һүзлегә

Китапты укыу һәр кем өсөн еңел, якты һәм аңлайышылы булһын өсөн төп изге төшөнсәләргә искә төшөрәбез:

- **Тәңре (Kök Tengri / Көк Тәңре)** — Мәңгелек Күк, юғары Барлыкка Килтереүсе, Ыһан Акылы, тереклек биреүсе Яктылык һәм йәшәйештең какшамаһ фәзеллек Кануны.

- **Кот (Qut / Кут)** — изге күктән иңгән бәрәкәт, йәшәү көсө һәм кешегә изге эштәр башкарыу өсөн Күк тарафынан бирелгән рухи кеүәт.

- **Түрә (Törü / Төрө)** — Ыһан Тәртибе һәм какшамаһ әхлак кануны. Уға тәбиғәт тә, хандар за, ябай кара халык та тигез буйһона.

- **Йер-Суб (İduq Yêr-Sub / Ыйык Ер-Һыу)** — Изге Ер-Һыу, тәбиғәттең тере һәм оло ихтирам талап иткән йәне, кешене туйындырыусы изге ана косағы.

- **Үмәй (Umay-Ana / Үмәй инә)** — йәшәйештең яктылык сәсеүсе инәлек башланғысы, сабийзарзы, бишектәрзе, әсәләргә һәм бәрәкәтте һаклаусы шәфкәтле көс.

- **Аруак (Aruaq / Әрүәх)** — бакыйлыкка күскән ата-бабаларзың рухтары, нәсел-ырыузың күзгә күренмәһ рухи терәге һәм быуындар араһындағы өзәлмәһ бәйләнеш.

- **Ант (Ant / Септ)** — хәкикәткә тоғролок анты, Күк ал-

дында бирелгән һәм бер касан да бозолмай торған изге һүз.

- **Алас (Alas)** —ут һәм тау артышы (артыш) төтөнө менән рухи һәм матди яктан тазарыныу, насар көстәрзе кыуыу йолаһы.

- **Ирлек / Батырлык (Erdäm / Ир-егетлек)** — ысын кешелек дәрәжәһе һәм батырлык. Ул яугир каһарманлығын йөрәк шәфкәте һәм тоғролок менән берләштерә.

- **Буһаға (Босаға)** —тыуған йорттоң изге тупһаһы, ғаилә донъяһын тышкы куркыныстарҙан һәм хаостан айырып тороусы сик.

- **Саф Исем (Edgü at / Изге ат)** —кешенең быуаттар аша йәшәй торған һәм вариштар хәтерендә рәхмәт менән һаҡланған тап төшмәгән намыслы исеме.

* * *

I. ТАШТАҒЫ ЭЗЗӨР

Кайзан килгәнбез һәм хәтер нисек терелә

1-СЕ ҺҮЗ. ТАШКА ЫЙЫКЛАНҖАН ТАРИХ: ҒУНДАРЗЫҢ БОРОҢҖО ЯЗМА ҺӘМ АРХЕОЛОГИК ШАҢИТЛЫКТАРЫ

«Күк йөзөндә Кояш менән Ай калккан, Ер йөзөндә Тәңре кото яралған сакта, ата-бабаларыбыз ғәзиз ғүмерен дала еленә ышанып тапшырған. Һүз онотолор, әммә таи баткый калыр...»

1. Тынғыһыз даланың тәүге һулышы: Сыма Цянь баяны

Безең эраға тиклемге икенсе быуат. Бөйөк дала киңлек-тәрәндә менәрләгән саптар ат тояктары ер һелкетә. Кытай йылыязмасыһы Сыма Цянь «Ши цзи» («Тарихи язмалар») китабында көньяк күршеләре өсөн серле һәм кот оскос күренгән төньяк халыктары — сюнну (ғундар) хақында тәүге ентекле мәғлүмәттәрзе теркәп калдырған.

Кытай хроникалары баян итеүенсә, ғун батшалары — Тәңрекоттар (Шаньюйзар) үззәренең көзрәтен ерзәге ха-кимдарзан түгел, ә Күктән алған. Сыма Цянь язмаларын-да һакланған рәсми хаттарзың башы ошо һүззәр менән асы-ла: *«Күктән һәм Ерзән яралған, Кояш һәм Ай менән тәхет-кә ултыртылған бөйөк Ғун Тәңрекото...»*. Был ябай ғына шартлы титул түгел, ә хакимликтың изге тәбиғәтен раслау-

сы тэрэн инаныс билдәһе булған. Ғун йәмғиәтендә хаким — халык менән Асык Күк араһындағы изге бәйләнеште тотоп тороусы тере күпер булып иҫәпләнгән. Әгәр хаким ғәзеллектән тайпылһа, Тәңре унан кәтә тартып ала, ә кәтә киткән ханды йә корбан иткәндәр, йә тәхәттән кыуғандар.

Ғундар һәр иртә һайын калкып килгән Кояшка баш эйгән, ә төһөн тулған Айға сәждә кылған. Был яктылык сығанактары улар өсөн Тәңренең күренеп торған көзрәтле күззәре һәм билдәләре һаналған. Йылдың билдәле бер айзарында — Лунчән (Аждаһа калаһы) тирәһендә бөтә ғун ырыулары һәм кәбилә башлыктары йыйылып, Асык Тәңрегә, ата-бабалар аруактарына һәм ер-һыу эйәләренә зур корбан салыу йолаһын аткарған.

2. Ноин-Ула курғандары: балсык һәм ебәккә һеңгән серзәр

Археология — ер астында йоклап яткан тарихтың тере тауышы. 1924 йылда П. К. Козлов етәкселегендәге Төһьяк Монголия экспедицияһы Ноин-Ула үзәнендә донъя тетрәндергес ашып яһаны. Мәңгелек туңлык япмаһы астында ике мең йылдан ашыу яткан ғун акһөйәктәренең кәберлектәре безгә тарих китаптары һөйләмәгән хәкикәтте асты.

Кәберлектәрзән табылған ебәк, йөн балаһтар, көмөш һауыт-һабалар һәм ат егү кәрәк-ярактары ғундарзың донъяға карашын ап-асык сағылдыра. Был сәңгәт әсәрзәрендә «хайуандар стиле» өстөнлөк итә: канатлы мышылар, мыйыклы юлбарыһтар менән алышыусы бөркөттәр, һығылмалы һын-

дар. Был хүрэттэр ябай бизэк кенэ түгел, э Галэмдэге мэнгелек көрөш һәм тигезлек фэлсэфәһе. Йырткыс менән тояклы хайуандың тартышыуы — йэшәү менән үлемдең, яктылык менән караңғылыктың бер-береһен тулыландырып тороуын аңлаткан.

Айырыуса кызыклы табылдык — ағас һауыттарза һәм кайын тузында һакланған тамғалар. Был тамғалар — һуңыраҡ барлыкка киләсәк төрки рун язмаһының иң тәүге үсентеләре, ырыу һәм кәбилә язмышын теркәүсә тәүге билдәләр булған.

3. Тәңре кото һәм дәүләт нигеҙе

Ғундар донъяһында «Кот» төшөнсәһе үзәк урынды биләгән. Кот — ул Тәңре күктән өргән йән өлөшө, бәхет, уңыш, йэшәү көсө һәм изге көҙрәт нуры. Әгәр кешелә кот булһа, уның эше уңыр, мал-тыуары үрсөүлә, ғаиләһе имен булып. Ә халыҡ кимәлендә Тәңре кото — бөтә илдең тыныслығын һәм кеүәтен тәьмин итеүсә юғары фатиха һаналған.

Мөзө (Модэ) Тәңрекот идара иткән дәүерҙә (б.э.т. 209 — 174 йылдар) ғундар таркау ырыузарзан тимер тәртиплә мөһабәт империя корә. Мөзөнөң атаһы Түмән уны үлемгә дусар итергә теләгәс тә, Мөзө Тәңрегә һыйынып, язмыш һынауын еңеп сыға. Үзенәң һыҙғырыусы уғы ярҙамында яугирҙәрән һүҙһез буйһоноуға өйрәткән Мөзө ғун дәүләтенәң төп законын иғлан итә: *«Ер — дәүләттең төп нигеҙе, уны бер кемгә лә бирергә ярамай!»*.

Был һүҙҙәр төрки дәүләтселегенәң меңйыллыҡ васыяты-

на әуерелде. Ер кәзерен белеу — Тәңре бүләген ололау, ата-бабалар аманатына тоғро калыу тип аңлашылған.

4. Ғун рухының бакый яңғырашы

Ғун империяһы тарих сәхнәһенән китһә лә, уның калдырған рухи мирасы һүнмәнә. Күккә табыныу, тәбиғәт менән бәхәсләшмәйенсә, уның канундарына ярашып йәшәү, иреклекте һәр нәмәнән өстөн күрәү һәм антка тоғролок — ғундарзан һуң килгән Күк Төрөктәргә, Уйғырзарға, Кып-сактарға һәм бөгөнгө төрки халыктарына күсте.

Без кәбер таштарындағы сүкеп яһалған тамғаларға карағанда, быуаттар аша өзөлмәгән ошо рухи епте күрәбез. Тәңре безҙең бабаларыбызға киң далалар бүләк иткән, шул далалар аша күнелдәрән Күктәй киң, дауылдай ирекле кылған.

Һүз башы ошо булһын: Күктән төшкән нур караңғы ерҙе яктырткандай, тарихка язылған хәкикәт тә быуаттар төп-көләнән күңелебезгә юл таба.

2-СЕ ЫҮЗ. ОРХОНДЫҢ ТЕЛЛЕ ТАШТАРЫ: КҮК ТӨРӨКТӨРЗЕҢ БАКЫЙ АМАНАТЫ

«Өстә Күк Тәңре, ақта Коңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әзәм балаһы яратылған...» (Күлтиген хөрмәтенә куйылған ташъязма, Орхон йылғаһы үзәнә, 732 йыл)

1. Алптың бакыйлыкка күсәүе һәм каған ярһыуы

731 йылдың тамыз (август) айы. Монголияның йөрәгендә, Орхон йылғаһы буйындағы Кошо-Цайдам яланы. Киң дала меңәрләгән саптар аттарзың тояк тауышынан һәм һыктау-юкһыныузарзан һелкенә.

Күлтиген — Төрки кағанлығын һәләкәттән коткарып калған, ғүмерендә бер яуза ла еңелмәгән кырк ете йәшлек бөйөк батыр һәм ғәскәр башлығы бакый донъяға күсте. Уның кәбер сатыры эргәһенә Евразияның барлык бөйөк батшалыктарынан: Кытайзан, Соғдтан, Тибеттан, Римдан һәм Фарсы иленән илселәр йыйылды. Боронғо дала йолаһы буйынса, килгән илселәр һәм коростай яугирзәр каты тауыш менән һыктап иланы, алптың кәүзәһе өстөндә күз йәштәрен кан менән бутап, бысак менән яңактарын телеп корбан килтерзе.

Кәбер усағы эргәһендә уның бер туған ағаһы — оло хаким Билге каған басып тора ине. Йылъязмаларза уның дала

тынлыгын ярып сыккан ошо ярһуу һүззәре һакланған:

«Кустым, батырым Күлтиген! Күрер күзем күрмәс булды, аң-зиһенем каткшаны... Заманды һәм ваҡытты Тәңре бүлә, ә әзәм балалары үлем өсөн яралған!»

Әммә каған яңғыз үзенәң кайғыһын ғына уйламай ине. Ул аяуһыз хәкикәттә якшы төшөндө:**әзәм хәтере кыска, ә хыянат татлы була.**

Утыз-кырк йыл үтер, яу яландарында каны койолоп сыныккан оло быуын гүр эйәһе булып, ә яңы тыуған йәштәр еңел тормошка, сит ерҙең алтынына, йомшак ебәгенә һәм көнсығыш күршеләренә хәйләкәр, баллы вәғәзләренә алданыр. Төрөк балалары үз иркен һиндәй киммәт менән яулап алғанын онотор.

Шул сәбәпле, Билге каған күсмә халыктар бығаса бер кәсан да эшләмәгән ғәмәлгә бойрок бирҙе: бөтөн мәрмәр каянан дүрт метрлы бейек бағаналар юнып яһарға, уларҙы таш гөбөргәйелдәр аркаһына куйырға һәм осло корос кыргыстар менән мәңгелек аманатын сүкеп язырға кушты.

«Мин быны Мәңгелек Ташка (Bengii Taş) сүкеп язырға бойорҙом, — тине каған. — Был ташка карағыз, ошо тамғаларҙы уҡығыз һәм иҫгезҙә тотогоз: кайһы ваҡыт таш тиклем Асыт Күк Тәңренән һәм аталар юлынан тайпылмайһығыз — шул ваҡытҡаса усағығыз һүнмәс, илегез таркалмаһ!»

2. Дания профессорының серҙе асыуы

Быуаттар ағышы дауам итте. Төрки кағанлығы тарих төп-

көлөнә инде. Кыраулы бурандар, карзар һәм дошмандарзын язлары мөһабәт таш бағаналарзы аузарзы, плитәләрзе сел-пәрәмә ватты, уларзы ком һәм кылған үләнә астына күмде. Изге язмалар мең йылдан ашыу өнһөз ятты.

XIX быуаттың азағында сәйәхәтселәр Николай Ядринцев һәм Василий Радлов Монголияның кеше аяғы баҫмаған төп-көлөндә ошо мөһабәт таштарзы тапты. Обелиск кырзари-нда мөйөшлө, сәйер тамғалар тезелеп ята ине. Улар сканди-нав рундарына окшаһа ла, донъяла уларзы бер кем дә укый алманы. Сөнки ул заманда сүл күсмәндәрен бары тик назан «кырағайзар» тип иҫәпләгәндәр, ә язмаларзы инде юкка сы-ккан серле бер халык калдырған тип уйлағандар.

Был тәрән серзе дымлы Копенгаген калаһында профессор Вильгельм Томсен асты.

Айзар буйы Томсен меңәрләгән тамғалар бәйләнешен бер-береһенә һалып сағыштырзы. Эш өмөтһөз күренә ине. Тик 1893 йылдың карағай (ноябрь) азағында ғалим текстарза иң йыш кабатланған тамғалар төркөмөн абайланы. Ғалим ошо төшөнсәне аңланы: күсмәндәрзең язмаһында был иң оло, иң изге һүз булырға тейеш.

Ул өндәрзе куйып сыкты — һәм хәрәфтәр тезелеп баҫты:**ТӘҢРЕ (Teŋri)**— «Күк / Бер Хозай».

Икенсе сиселгән һүз халыктың үз исеме булды:**ТӨРӨК (Türk)**.

Таштар телгә инде. 1893 йылдың 15 декабрәндә Томсен донъяға язманың сере сиселеүе хақында белдерзе. Был бөтә

донъя тарихын тетрэндергән оло вакиға булды: күсмә төркизәр күп кенә Европа йылыязмалары барлыкка килгәнгә тиклем үк үззәренен камил язмаһына һәм юғары әзәбиәтенә әйә булғанлығы иҗбатланды!

Шуныһы әһәмиәтле: был язманы герман хәрефтәренә тышкы окшашлығы өсөн генә «руна» тип атағандар. Ысынында иһә төрки оҫталары тамғаларҙы үззәренен ырыу билдәләренән —**тамғаларҙан (tamğa)** һәм каялағы һүрәт-тәрзән ижад иткән:

«Eb»(өй / тирмә) хәрефе тирмәнен тышкы һызатын кабатлай.

«Oq»(ук) тамғаһы сәнсеүсә корос ук башына окшаған.

«Au»(ай) тамғаһы яңы тыуған ярым ай рәүешендә сүкелгән.

Дала язмаһы даланың үз йөрәгенән, үз асылынан яралған.

3. Иреклек манифесы: донъяның яралыу формулаһы

Күлтиген һәйкәленең иң тәүге юлы көзрәтле кыңғырау тауышылай яңғырай:

Üze kök tenri, asra yağiz yer qilintuqda, ekin ara kişi oylı qilinmiş...

«Өстә Күк Тәңре, аста Коңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әҙәм балаһы яратылған...»

Бер мәлгә туктап, ошо ябай һәм мөһабәт һүззәр хақында тәрән уйланығыз:

1. Галәм осраклы яралмаған. Өстә — ата һәм канун

булган Күк. Аста — туйындырыусы һәм һыйыныр урын булган Ер. Улар араһында һуқыр хаос юк: донъя төптән камил ярашыуза һәм тәртиптә төзөлгән.

2.Кеше — уртала.Ташъязма әзәмде «Тәңренең коло» йәки «ер корто» тип түбәнһетмәй. Кеше (*kişi oylı*— тура мәғәнәһендә «әзәм балаһы») Күк менән Ерҙең уртаһына куйылған. Ул — йәнле бәйләнеш, Күк менән Ер араһындағы изге күпер. Ғаләмдәге тигеҙлектен бозолмауы өсөн кеше туранан-тура яуаплы.

3.Бөтә әзәм затының туғанлығы.Ғәжәп бер хәлгә иғтибар итегеҙ: тәүге юл тик «төркизәр» тураһында ғына түгел, ә барлыкәзәм балаларыхаҡында бәйән итә! Был тар кәбиләселек түгел, ә Ғаләми гуманизм үрнәге.

4. Тоныкук һабағы: дәүләт ни өсөн қолай?

Бәйөк киңәшсе һәм полководец Тоныкук ташында дәүләт таркалыуының иң тәрән сәбәптәре асыла:

«Төрөк халкы үзе корған ил-дәүләтен юкка сығарҙы. Кағаны булған халыҡ юлбаишыһыз калды... Сәбәбе нимәлә һуң? Улдары атай һүзен тыңламань, кустылары ағаларына каршы баи күтәрзе. Аҡһөйәктәр кытай ебәгенә, татлы һүзенә һәм сит яттарзың ят йолаһына алданды. Төрөктөң ир-егеттәре кол булды, ә патк кыззары кәнизәккә әүерелде...

Шунда Күк Тәңре әйтте: "Мин һиңә ил бирзем — һин уны үзең ташлань! Мин һиңә каған бирзем — һин уға хыянат иттең! Һәләк бул, төрөк халкы!"»

Был — халык язмышын аңлаткан оло фэлсәфә.

Империя дошмандың кылысынан коламаған. Ул эстән чегән. Коллокка төшөүзең сәбәбе — коралдың көсчөзлөгөндә түгел, **эарыу намыстың һәм дәрәжәнең юғалыуында**. Халык еңел туклыкты өстөн күреп, ата-баба гәзәтен оноткан, үз иркен ебәккә һәм шарапка һаткан — һәм Тәңре уларзан котон тартып алған.

Әммә ярты быуатлык кәмһенеү һәм коллок михнәтен татыған төрөк халкы иҫенә килгәс, далала кайтанан азатлык ялкыны токанған. Һәм шунда, тип яза Тоныкук, Тәңре кабаттан шәфкәт күрһәткән:

«Төрөк халкы һәләк булмаһын! Ул яңынан халык булып калкһын!»

Ошо юлдарза коростай канун ята:**халык язмышы һукур язмыштан түгел, ә уның хәкикәткә һәм намыска тоғрологонан тора.**

5. Изге өслөк: Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу

Яузың иң өмөтһөз сағында, кағанлык ғәскәре кышкы буранда бил быуарлык кар кисеп, Алтайзың бозло тарлауыктары аша аттарының тояктарын каяларға кыркып барғанда, Тоныкук уларзы коткарған изге доғаны ташка сүкей:

Teŋri, Umay, İduq Yêr-Sub basa bērti erinç...

«Күк Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу (Ыдук Ер-Суб) — бына улар безгә еңеү бүләк итте!»

Дала иманының өс канаты бына ошо:

1.Тәңре— юғары Хөкөмдар һәм Ғәзеллек Кануны. Ул

күнел төпкөлөндөгө йәшерен уйзарзы күрә, хыянатты язалай һәм намыслыларға еңеү бирә.

2.Өмәй Инә— бишекте һәм ғаилә усағын йылытыусы. Әсә зат. Катын-кыз назынан һәм нәсел дауамынан тыш ба-тырзарзың яу сабыуы мәғәнәһеҙ булып кала.

3.Ыдук Ер-Һыу (İduq Yêr-Sub)— Изге Тупрак һәм Те-реклек Һыуы. Был — тыуған илдең йылғалары, таузары, шишмәләре һәм артылыштары. Дала кешеһе тәрән ышанған: тыуған еренде хөрмәт итһәң һәм яклаһаң, таузар менән йы-лғалар ҙа һинен яғында һуғыша. Еренә хыянат итһәң — һы-уы уға, тупрағы кәбергә әүерелә.

«Ыдук» (İduq)һүзе — «азат ителгән, иң юғары Тәңрегә бағышланған изгелек» тигәнде аңлата. Тәбиғәт — талау өсөн яралған утынлык йәки көтөүлек түгел. Тәбиғәткә саф күнел һәм таза кул менән генә яҡын килергә ярай.

6. Йәнәсәй ярынан яңғыраған тауыш: «Тойманым!»

Орхон таштары империялар яҙмышы һәм кағандарзың канлы язлары тураһында һөйләнә. Әммә Йәнәсәй йылғаһы-ның үрге ағымында — Саян тауҙарында, Хакасияла һәм Тывала — ғалимдар йөзәрлэгән башка рун таштарын тап-ты. Был — ябай дала яугирҙәренен, һунарсыларзың һәм аҡһаҡалдарзың кәбер таштары.

Һәм уларҙа бөтөнләй икенсе тауыш — үзәккә үтерлек тәрән кешелекле һағыш яңғырай.

Был язмаларҙа мәрхүм үз теленән һөйләп, үзе яраткан донъяһы менән хушлаша. Һәм һәр ташта тиерлек бер өзгөс

һүз кабатлана: **«Тойманым» (Toymadim)**—«Мин был донъяның йәменә туйманым, һулап өлгөрмәнем!»:

«Кояшыма, Айыма, зәңгәр еремә туйманым, айырылдым... Илемә, якындарыма, йәйләүемә туйманым!»

(Үйөк-Тарлыг ташы)

«Алты улымдың кәзеренә туйманым! Кәрзәштәрәмә, ағай-энеләрәмә туйманым!»

(Элегест ташы)

Был һүззең асылына төшөнөгөз — **«Тойманым»**.

Бында тамуктан куркыу йәки шайтандарзан калтырау юк. Бында — ерзәге йәшәүгә булған сикһез, саф мөхәббәт ята! Күсмә төрки ошо якты донъяны бар йәне менән яраткан: иртәнге тирмә төтөнөн, кайнар ит тәмен, шишмә һалкынлығын, колондоң кешнәүен, балаларзың көлөүен һәм сабып барған атта елдең колак төбөндә һызғырыуын оло бәхет күргән.

Үлемде улар кайғылы төшөнсә менән түгел, ә **«Айрылыу» (Adrilmaq)** тип атаған, ә донъя куйған зат тураһында тыныс һәм якты итеп: **«Уса барзы» (Uça bardı)**— «Ирекле кош булып осто» тигәндәр.

Гүмер үтә гүзәл, әммә бик кыска. Кояш астында һиңә бары бер мәл генә бирелгән икән — һин уны куркак йәки намысһыз булып үтергә хақың юк. Үлемде еңә торған берзәнбер нәмә бар — ул улдарың һинең кәбер ташына сүкеп язырлык изге **«Мәңге Ат» (Məngü At)**— намыслы исемен!

Сит сатырзар һәм сит илаһтар

Орхон һәм Йәнәсәй таштары ирекле Даланың тере тауышын безгә еткерзе. Был юлдарза яһалмалык та, ялған да, тәңреләр алдында ялағайланыу за юк. Кеше Күк Тәңре алдында тура басып, кылыс һабына кулын һалып, мәңгелек менән тиң телдә һөйләшә.

Ләкин төркизәр кеше йәшәмәгән яңғыз утрауза ғүмер ки-сермәгән.

Даланың сиктәрәндә бай һәм боронғо дәүләттәр ята ине. Сиркәүзәренәң көмбәззәре алтындан ялтыраған Византияның Константинополе, ебәк һәм хуш естәргә баткан шаһтарзың Ираны, бейек нығытмалы һәм меңәрләгән түрәле Кытайзың Чанъаны.

Ошо көзрәтле күршеләр, дала төпкөлөнән үз сиктәрәнә сабып килгән атлы ғәскәрзәрзе күргәс, низәр уйлаған икән? Сит илселәр, куркыузан калтырап, дала һакимының сатырына ингәндә, тазартыусы усаҡ төтөндәре аша ошо еңелмәс рухтың серзәрен нисек аңларға тырышкан?

Без 448 йылға, кәһәрле Аттиланың караргоһына юлланыбыз...

3-СӨ ҺҮЗ. СИТ ЕР КҮЗЛЕГЕНӘН: ТӨРКИ РУХЫ СИТ КҮЗЗӘР АША

«Улар ут менән һыуға зур ихтирам күрһәтә, ерзе ололап йырлай, әммә күкте һәм ерзе бер үзе бар иткән Оло Затты ғына берзән-бер Тәңре тип таный һәм Уға ғына һыйына...» (Византия тарихсыһы Феофилакт Симокатта, яҡынса 630 йыл)

Сит тарафтарзың — грек, рим, ғәрәп илселәренек һәм францискан монахтарының калдырған язмалары тарихта баһалап бөтөргөһөз оло киммәткә эйә. Был кешеләр дала күсмәндәрен яратмаған. Улар төрки атлыларының көзрәтле төмәндәренән калтырап курккан, яу сабыузарына нәфрәтләнгән, ябай һәм кырыс яугир тормошон түбән күргән.

Әммә ошо хәкикәт иҫ киткес: ят илселәр дала халкының иманына һәм инанысына төшөнә башлагас та, таң калып телһез калған. Сөнки был киндәктәрзә алтын боттар за, әзәм каны түгелә торған караңғы мәмерйәләр зә булмаған. Тик бейек Мәңге Күк, изге Тупрак һәм бозоусыһы үз башы менән яуап бирә торған коростай тура Һүз хакимлык иткән.

1. Кәһәрле Аттиланың ябай ағас туҫтағы (448 йыл)

448 йылдың көзө. Рим дипломаты, ғалим һәм оратор-**Приск Панийский** Дунай далаларының төпкөлөнә — легендар Аттиланың ғәскәри ставкаһына юл тотта. Римлеләр был бөйөк юлбашсының исеменән калтырап, уны «Тәңренек

камсыһы» тип атаған.

Приск үз күззәре менән сикһез канһыз, акылһыз байлы-
тка һәм шашыныуға баткан яуыз залимды күрергә өмөт ит-
кән ине. Ләкин ағас һарайза үткәрелгән оло мәжлестә ул
бөтә күңелен тетрәндергән бер хәлгә шаһит була:

Тирә-яктағы табындар ризык муллыгынан һығылып төшә
ине. Ғундың бай түрәләре һәм Рим илселәре сит ерзәрзең
татлы шараптарын ауыр алтын кәзәхтәрзән һемерә, көмөш
һауыттарзан һирәк осрай торған затлы аш-һыузы ашай.

Тик оло табында бер генә кеше үзен бөтөнләй башкаса
тота.

Атиланьң үз алдында бары тик киҫәк кенә бешкән ит
һалынған ябай ағас табак кына тора ине. Эсемлекте ул ябай
ағас туҫтактан эсә. Кейеме үтә таза, әммә тупаҫ калын буҫта-
узан тегелгән, ябай яугир кейеменән һис кенә лә айырылмай.
Кайышында ла, яу атының йүгәнәндә лә бер генә ялтырауык
алтын тамға, бер бөртөк киммәтлә асылташ та юк ине.

Ярты донъяны тетрәткән кәһәрле һакимдың ошо ябай
ағас туҫтағында — дала намысының бөтә тәрән фәлсәфәһе
сағылған.

Атилла үзенәң был холко менән ят илселәргә асык итеп
күрһәткән: **минең көзрәтем — емелдәгән алтын-көмөш-
тә түгел, ә Күк Тәңре Канунына тоғрологомда.**
Өстөнә артык алтын тағып, көмөш табактарзан сикһез ша-
шынып ашаған һаким руһи йәһәттән какшай һәм ваклана.
Ул әйберзәрзең һәм малдың колона әүерелә. Ә далала ха-

ким бары тик ябай яугире менэн каты какланган икмәген уртаклашканда, эйәр өстөндө һалкын төндө тинч үткәргәндә генә ысын хөрмәткә лайык.

Шул ук вакытта Приск Аттиланьң изге кылысы тураһындағы боронго риүәйәтте теркәп калдырган: бер ябай көтөүсе, аяғы канаған һыйырзың кан эзе буйлап барып, ергә казалған кылысты табып ала һәм уны юлбашсыға алып килә. Аттила был коросто юғарыға сөйөп, ғәзел хөкөм итеү өсөн был яу коралын уға Мәңге Күк үзе тапшырғанын белдерә. Коростай кылыска ант биреү — без ғундарза күргән изге төшөнсәләр менән тығыз тоташа.

2. Ут һәм төтөн аша: Византия илсәһенең калтырауы (568 йыл)

Йөз егерме йыл вакыт уза. Күсмәндәр донъяһының үзәге көнсығышка — яңы бөйөк дәүләт үсеп сыккан төбәккә, Төрки кағанлығына күсә.

568 йылдың тамыз (август) айы. Алтай итәктәре асык, әсә артыш төтөнөнә күмелгән.

Данлы Константинополдән император Юстин II тарафынан ебәрелгән затлы Византия илсәһе Земарх Киликиец куркурузан атының йүгәнән тартып туктата. Күсмәндәрҙән яу өйө алдында уларзың юлын төрки кам-каззары (руханизары) бүлә. Кулдарында ялкынлап янған тау артышы яна, һауала бакыр кыңғыраузар сыңлай, ә алдарында, тап юл өстөндә, ике зур мөһабәт усаҡ ялкынлана.

Илсенәң хезмәтселәре һөрән һала: уларзы тереләй утка

ташлап яндырырға йыйыналар тип уйлайзар. Төрки қағанының һаксылары өндәшмәй генә, ныклы кул менән византиялыларзы, уларзың алтын һәм ебәк тейәлгән касырзанын ике ялкын араһындағы тарык юлдан үтергә мәжбүр итә. Ут ялкыны кейемдәрҙе өтә, күззәр артыш төтөнөнән йәшкә каклыға.

Әммә илселәрҙе һәләк итергә бер кем дә уйламаған ине.

Дала яугирҙәре быуаттар үткәс тә төрки халыктарында һакланасак **Алас** — ут менән тазартыу изге йолаһын аткарган. Уларзың инаныуы буйынса, ят калаларзан килгән сит кеше үзе менән йәшерен ағыу, яуыз уй, кара көс, сирваткы йәки яуыз күз алып килеүе ихтимал. Бөйөк Истәми қағандың сатырына аяк баһкансы, изге ялкын бөтә кара уйзарзы һәм яуызлыкты көлгә әйләндерергә тейеш булған.

Земарх қаған алдына килеп ингәс, йәнлек тиреһен ябынған ябай күсмәнде күрергә көткән ине. Киреһенсә, ул хайран калып шаңкый: қаған ике зур тәгәрмәсле оло алтын тәхеттә ултыра ине.

Тәгәрмәсле тәхет! Рим менән Константинополдә императорзар таш һарайзарға мәңгелеккә береккән ине. Ә далала һакимдың тәхете лә хәрәкәттә: ул Кояштың Күк йөзө буйлап ағылыуы кеүек, үзенең халкы менән бергә алға тәгәрәй.

3. Кавказдағы «Тәңре хан»: тере иман ағасы

681 йылда христиан епискобы Израел Кавказға, һазарзарға буйһонған иртә төрки халыктарының береһе — Каспий буйы ғундары янына юллана. Әрмән йылыязмасыһы Мо-

всес Каганкатваци рухани күргән хәлдәрзе ентекләп язып калдырган.

Асыкланыуынса, барлык көзрәттәрзән өстөн күреп был халык күзгә күренмәс Оло Барлыкка Килтереүсегә һыйынған һәм Уны саф телдә: **Тәңре хантип** атаған.

Королок килгәндә йәки малға кара сир тейгәндә, ырыу аһнакалдары уба түбәләренә, изге ағастар — быуаттар буйы үскән мөһабәт имәндәр янына күтәрелгән. Улар һайлап алынған саптар аттарзы корбан иткән, ергә һөт һәм һыу сәскән, ә ат тиреһен йөзөн көнсығышка каратып изге ағас ботактарына элгән.

Ни өсөн ағас ботактарына ат эленгән?

Дала кешеһе өсөн Ағас — Галәмде тоташтырыусы тере күпер булған: тамырзары караңғы Ер төпкөлөнә китә, олоно кешеләр йәшәгән якты ерзә ултыра, ә йәшел япраклы сатыры Мәңге Тәңре Күгенә үрелә. Ағас янында ат бағышлап, кеше үзенә бирелгән тормош кеүәтен кире Күккә кайтарған һәм шифалы ямғыр һораған.

Каганкатваци йәнә кәбер янындағы кайғы тартыузы оло һокланыу һәм куркыу менән яза: затлы батыр үлгәндә, атлы яугирзәр кәбер тирәләй елөп үтеп, сабып барған көйө кылыс менән яңактарын телеп корбан килтергән. Яугирзәрзәнканы йөззәре буйлап ағып, үлөнгә тамған. Был акылһызлык түгел, ә үлөмһез тоғролок анты булған: *«Һин якшыраҡ бажый донъяға остоң, әммә без һинең менән бер кәндән, һәм без һинең исемендә онотмабыз!»*.

4. Византия баяны: Бер Барлыкка Килтереүсе

VII быуат башында Византия тарихсыһы **Феофилакт Симокатта**, император Маврикийдың походтарын бәйән иткәндә, сит халык күңелен төшөнөргә ынтылған: Византия йә яулашкан, йә душлашкан был батыр һыбайлылар ниндәй көскә ышана һуң?

Уның һығымтаһы коростай теүәл яңғырай:

«Төркизәр утты хөрмәт итә, һыу менән һауаны иң юғары дәрәжәлә ололай, ерзе мактап йырлай, әммә тик Күкте һәм Ерзе яралткан Берзән-бер Затты ғына Тәңре тип танный һәм Уға баш эйә. Уға бағышлап уллар йылкы корбан итә...»

Византия ғалимы бөгөнгө тәнкитселәр йыш бутай торған тәрән айырманы ап-асык күргән:

Күсмәндәр йылғаны, утты йәки таузы «алла» тип белмәгән. Йылға менән ут — тәбиғәттең нәжес менән бысратырға ярамаған изге мәхлүкәттәре (**Ыдук Ер-Һыу**).

Ә табыныу — бар тереклеккә башланғыс биргән **Берзән-бер Күк Тәңрегә** генә йүнәлтелгән.

5. Комлокта яңғыраған тауыш: «Бер Тәңре!»

922 йылда Бағдад хәлифәһененң белемле дипломаты һәм сәркәтибе **Әхмәт ибн Фадлан** кырыс Каспий буйы далалары аша Волга болғарзары иленә сәфәр кыла. Юлда ул хәзерге төркмән, үзбәк һәм әзербайжандардың ата-бабалары — уғыз күсмәндәрен осрата.

Ибн Фадлан каты диндар мосолман булған һәм ят йола-

ларға тэнкит менән караған. Әммә бер күренеш уның хәтеренә мәңгелеккә уйылып калған:

«Әгәр уғыззарзың берененә кара ғәзелһезлек, рәһийеү йәки ауыр кайғы килһә, ул башын юғарыға — күк көмбәзенә йүнәлтә лә бөтә тауышына: "Бер Тәңре!" — тип жысқыра, был уларзың телендә: "Бер Хозай!" тигәнде аңлата».*

Кызыу комлок уртаһында яңғыз басып торған кешенен ошо өзгөс тауышын уйлап карағыз: **«Бер Тәңре!»**.

Уртала бер ниндәй аралашсы ла юк. Доға өсөн акса талап итеүсә руханизар заты ла юк. Әгәр һинә якын дуһың хыянат итһә, әгәр көслөләр һине тапаһа, ә ханға тиклем меңәр сакрым булһа — һин тик башыңды Күккә күтәрәһең. Күк күрә. Күк ғәзел хөкөм итә.

Ибн Фадлан шулай ук уғыззарзың иң каты тәбиғәт һаклау канунына аптыраған: сит ил кешененә ағып яткан йылғаға төшөү йәки унда кер йыууы кәтғи тыйылған. Сөнки шишмә һыуын бысратыу дала законы буйынса тормошка каршы кылынған иң ауыр язык тип һаналған.

6. Мөнгө хандың биш бармак хакындағы хикмәте

Тағы өс йөз йыл үтә. 1254 йылдың май айында францискан монахы **Гильом де Рубрук** Польшанан алып Кореяға тиклем һузылған Бөйөк Монгол империяһының баш калаһы Каракоромға аяк баһа. Монах бөйөк Мөнгө хан алдында христиан диненен берзән-бер хак дин булыуын һәм калған барлык диндәрҙең юк ителеүен иһбатларға ынтылған.

Хан тәхетә алдында бер-беренен карғап әрләшкән христи-

ан поптарын, мосолман казыйзарын һәм будда ламаларын Мөнгө хан озак кына тыныс тыңлап ултыра.

Һуңынан хан уң кулын өскә күтәрәп, христиан монахын эргәһенә сақыра:

«Без, дала халыктары, берзән-бер Тәңрегә генә ышанабыз, шул Тәңре көзрәте менән йәшәйбез һәм шул Тәңре ихтыяры менән бакыйлыкка күсәбез, Уға ғына күңелебеззе асабыз...

Әммә кара әле минең усыма. Тәңре бер кулга төрлө бармактар биргән. Тап шулай ук Ул төрлө халыктарга хаклыкка төшөнөүзең төрлө юлдарын асты. Һезгә, Европа халыктарына, Ул язма Изге Китаптар бирзе — әммә һез үзегез унда язылгандарзы тотмайһығыз, бер-береgez менән кан койошоп талашаһығыз. Ә безгә Ул ата-баба канунын төшөнөүзе һәм Бейек Күкте хөрмәт иткән барлык халыктар менән татыу йәшәүзе насип итте...»

Был оло хикмәт һабағы булды. Европала инквизиция утары дөрләгән, Якын Көнсығышта Тәре походтарының каны койылған осорза, Азияның йөрәгендә күсмәндәр батшаһы дини иректен оло канунын иглан иткән: **Мәңге Күк Тәңре** алдында **һинең ниндәй телдә доға укыуың түгел, ә йөрәгендең сафлығы һәм әйткән һүзеңә тоғрологон иң мөһиме.**

Китап һынауы

Гректарзың, әрмәндәрзең, ғәрәптәрзең һәм европалыларзың шаһитлыктары төп хәкикәтте раслай: Асык Күк

аҫтындағы далала быуаттар буйы кәтғи һәм саф рухлы иман йәшәгән. Унда яһалма боттарға, ярамһак ялғанға һәм һуқыр дини аяуһызлыкка урын булмаған.

Ләкин XI быуатка аяк баҫканда дала тирәһендәге донъя үзгәрзе.

Атлы төмәндәрзең кылысы ғына хәзер бөтә нәмәне хәлитә алмай ине. Ук-һазак урынына донъя сәхнәһенә бығаса күрелмәгән көзрәтле яңы корал — **Китап**килдә. Далаға донъя диндәренәң китаптары ағылды: Бағдадтан ислам, Сүриәнән христианлык, Соғдтан манихейлык, Тибеттан буддизм ағымы инде.

Төрки халыктары оло тарихи һынау алдында калды:

Үззәренәң боронғо телен онотоп, сит халыктарзың китап акылында иреп юғалырғамы?

Йәки донъя менән тиң телдә һөйләшеп, дала асылын мәңгелек шиғри дастандарза һаклап алып калырлык көс табырғамы?

Төрки һүзе өсөн бөйөк көрәш башланды. Һәм был алыштың төп яланы алыҫтағы Ыҫыккүл ярзары булды...

4-СЕ ҺҮЗ. БОРОНҒО КИТАПТАР АКЫЛЫ ҺӘМ ИРЕКЛЕ КИҢЛЕК

«Тәңрекән — төркизәр күңеле Күккә тоташкан оло акыл эйәһен, хикмәтле затты шулай атай...» (Мәхмүт әл-Кашғари, «Төрки һүззәр һүзлеге», 1072 йыл)

1. Туған тел өсөн алыш: Бағдадтағы батыр хаклык

1072 йылдың кышы. Ғәрәп хәлифәлегенә шулы, затлы баш калаһы Бағдадта ғәзәти булмаған бер мосафир пәйзә була. Ул алыштағы Ысыккүл ярзарынан меңәр сакрым ат өстөндә үтеп, Тянь-Шандың карлы артылыштарын һәм ялкынлы комлоктарын кисеп килгән. Уның исеме Мәхмүт әл-Кашғари ине.

Ул замандағы Бағдадта китап ғалимдарының сикһез тәкәбберлегә хөкөм һөрә ине. Ғәрәп акыл эйәләре: фәнгә, шиғриәткә һәм дингә тик ғәрәп теле генә лайык, тип ныклы ышанған. Ә күсмәндәрзәң телен улар тәрән фәлсәфәүи уйзарзы аңлата алмаған кырағай дала көтөүселәренәң ябай һөйләше тип һанап, түбәнһеткән.

Кашғари буш һүз менән тартышып торманы. Ул юғары һакимдар һәм ғалимдар алдына йылдар буйы язған оло хезмәтен — **«Диуану лөгәт әт-төрк» («Төрки һүззәр һүзлеге»)** китабын һалды.

Хезмәтенәң инеш һүзендә дала акыл эйәһе тәкәббер баш каланың күзенә бағып, ошо батыр һүззәрзә әйтте:

«Мин күрзем: Аллаһы Тәғәлә дәүләт ҡояшын төркиҙәр йондоҙлоғонда ҡалҡытты һәм халыҡтар менән идара итеү йүгәнен уларҙың ҡулына тапшырҙы... Төрки телен өйрәнгез, сөнки уларҙың хаҡимлығы оҙатҡа һәм мәңгегә һузыласаҡ!»

Был рухи зиһендең ғәйәт бөйөк еңеүе булды.

Кашғари бары тик меңәрләгән һүҙҙәрҙе, мәкәлдәрҙе һәм шиғырҙарҙы ғына йыйманы. Ул дала халҡы теленең ғәрәп теленән һис тә ҡалышмауын, шул тиклем бай, теүәл һәм тәрән булыуын иҫбатланы. Уның һүзлегендә тотош Ғәләм асыла:

Тәңре— ул тик физик күк йөзө генә түгел. Ул — барлыҡ халыҡтар Уның алдында тиң булған иң юғары Ғәзеллек, бар нәмәне бар иткән Оло Зат.

Төркиҙәр күңелгә һокланыу һәм ололоҡ тойғоһо һалған һәр бөйөк нәмәгә: Хан Тәңре тауының еңелмәс ҡарлы түбәһенә лә, быуаттар аша үскән мәғрүр оло имәнгә лә «Тәңре» һүзен ҡушып әйтә, сөнки улар аша мәңгелектең үз һулышы тойола.

Тәңрекән— халықтың байлыҡ өсөн түгел, ә ғәзел аҡыл өсөн биргән иң оло дәрәжәһе: намыс һәм ғәзеллек менән хөкөм итә белгән затты «Күккә ҡағылышлы оло кеше» тип атағандар.

Шунда уҡ Кашғари атайҙарҙан улдарға аманат булып ҡалған коростай боронғо мәкәлдә теркәгән:

«Ирҙе анты бәйләй, дөйәне — бауы».

Һүҙендә торманың икән — ир-егет булыуҙан туктайһың.

2. Өс аяклы тәхет: Баласағунлы Йософ васыяты

Тап ошо йылдарза Тянь-Шань таузары итәгендә, Баласағун калаһында икенсе бер акыл эйәһе — Йософ«**Котазғу белек**» («**Бәхет килтереүсе белем**») тигән мәшһүр поэмаһын тамамлай.

Йософ Баласағуни Караханизар төрки дәүләтендә йәшәгән. Уның китабы ислам традицияһында язылһа ла, уның һәр юлында боронғо дала хокуғының тере йөрәге тибә. Поэма Көнтүғзе («Калккан Кояш») каған менән уның акыллы кәңәшселәре араһындағы фәһемле әңгәмә рәүешендә королған.

Көнтүғзе каған хакимлык канунын иҫ киткес хикмәтле мәсәл аша аңлата:

«Кара әле: минең тәхетем өс аякка таянып тора. Әгәр ултырғыстың дүрт аяғы булһа, ул тигез булмаған ерҙә бәүелә һәм ауа. Ә өс аяк бер касан да сайкалмай — ул һәр тау битендә лә тигезлектә нык тота.

Минең Кануным (Түрә) тап шундай: ул калкып һәм нык басып тора. Ул бай түрә алдында ла бөгөлмәй, ярлы көтөүсә алдында ла ауышмай. Әгәр хаким якын дустарына ярамһакланып, көсһөзәрзе рәһнетә башлаһа — тәхет селпәрәмә килер, күктән бирелгән Кот касыр, ә дәүләт ком кеүек таралыр...»

Был бөйөк дәрес:дәүләт һаксыларзың коралы йәки хазина базындағы алтын менән түгел, ә хөкөмдарзарзың ғәзеллеге менән һаклана.

Ябай көтөүсө үзөн закон канун хандарзың үзөн белдеклегенән яклай алырын белгәндә генә халык дәүләтенә тоғро кала. Закон ялғанға әйләнгән көндә — Күк Тәңре батшанан котон һәм фатихаһын тартып ала.

3. Ебәк юлындағы доға: шишмә алдындағы язык

Турфан оазисының комдары астында археологтар Х быуатка караған уникаль кулъязма — боронго төркизәрзең «Хуастуанифт» тип аталған тәүбә доғаһын тапты.

Бөйөк ебәк юлында көн күргән уйғырзар ул заманда яктылык менән караңғылыктың көрәшен бәйән иткән боронго манихей динен тоткан. Ләкин улар был тәғлимәтте төрки теленә тәржемә иткәндә, тәүбә тексына күсмәндәрзең йәнле тәбиғәткә карата изге әзәп кағизәләре килеп ингән:

«Күк менән Ер алдында һүз менән йәки ғәмәл менән язык кылған булһак;

таштар өстөнә бушқа кан түккән булһак;

кәрәге булмағанда тере ағасты сабып йытқан булһак;

шишмәнең ағып ятқан саф шифалы һыуын бысратқан булһак;

коштар һайраған сәскәле ботакты һындырған булһак — язығыбыззы танийбыз һәм ғәфү үтенәбез...»

Ниндәй тәрән һизгерлек!

Кеше бары тик күршеһен алдағаны йәки урлашканы өсөн генә тәүбә итмәй. Ул уйын-көлкө өсөн ботакты һындырғаны, йә шишмә башын болғатканы өсөн Изге Ер-Һыузан ғәфү үтенә!

Күсмән халык өсөн Ер һәм Ыу (**Йер-Суб**) файзаланып ташлай торған йәнһез байлык булмаған. Тәбиғәт — йәне булған, яратырға тейеш тыуған йорт булған. Бушка ботак һындырыу — ерҙең тере кәүҙәһенә яра яһау менән бер тип аңлашылған.

4. Тәрелә таш һәм кыпсактар һүзлегә

Төрки ырыуҙарын яҙмыш кайҙа ғына ташламаһын, уларҙың боронғо рухи теле һынмас булып калған:

1.Йылға кырсынташындағы тәреләр (Етеһу, Сүй үҙәнә):

XII–XIV быуаттарҙа бында несториан христиан динен тоткан төркиҙәр йәшәгән. Археологтар йөзәрләгән кәбер таштарын — кайрактарҙы тапты. Тигеҙ шымартылған ташка лотос сәскәһенән үсеп сыккан тәрә һүрәте, ә янында боронғо рун язмаһы менән:

*«Куян йылында ғибәҙәт кылыусы Йософ иреккә кош булып осто (иҫа bardi)... Тәңре уны мәңгелек рәхәтәндә тынысландырһын...»*тип язылған.

Орхон таштарынан һуң ярты мең йыл үткән, дин үзгәргән — ә изге һүҙҙәр шул уҡ калған: үлем — һәләкәт түгел, ә кош булып күккә осоу!

2.Кыпсак һүзлегә «Кодекс Куманикус» (Кырым, 1303 йыл):

Италия саузагәрҙәре һәм католик монахтары Дондан алып Дунайға тиклем күсеп йөрөгән кыпсактар менән аралашу өсөн һүзлек төзөгән. Латиндар кыпсак теленә «Ал-

ла» (Deus) тигән иң оло һүззе тәржемә итергә теләгәндә — үззәрененң теле өсөн кәзерле булған төркизән төп һүзе **Тәңре (Tengri)** төшөнсәһенән дә бөйөгөрәк һүз тапмаған, ә рухи нурзы һәм бәрәкәттә **Кот (Qut)** тип тәржемә иткән.

Боронғо дала һүзе шул тиклем саф һәм тәрән булған, сит диндәр һәм сит халыктар уны иң кәзерле ыңйы кеүек кабул иткән.

Даланың тере хәтере

Кашғаризың калын китаптары, Баласағунизың оло дастандары һәм кыпсак кулъязмалары дәүерзән йәнле һулышын һакланы. Әммә китаптар ул заманда тотош байлык тора ине. Улар тик солтан һарайзарында, батшалар сатырында һәм монастырзарза һакланған.

Ә ялан кинлектәрәндә дауылдар которонған.

Яу сапканда калалар янып көл булған, китапханалар ялкында һәләк булған, кағыз еүешлектән серегән йә комға күмелгән. Әгәр төрки халкының иманы бары тик кағыз бит-тәрәндә генә һакланһа — унан күптән бер әз зә калмас ине.

Традицияның төп хазинаһы кайза һакланған һуң? Кағанлыктар колап, төргәктәр селпәрәмә килгәндә был намыс канунын нимә һаклап калған?

Был донъяла утта янмай торған, сереү белмәс икенсе бер бөйөк хазина бар ине. Ул сәсәндәрзән һәм йыраузарзың күнел түрәндә йәшәгән, кумыз һәм кумыз кылдарының моңло сыңында төнгө дала тынлығын ярып яңғыраған...

5-СЕ ЫҮЗ. ЙЫРЛАНА ТОРҒАН ХӘТЕР: ЭПОС АУАЗЫ

«Яңғызым ғына мәңге йәшәһәм — донъяға ни файза булыр? Мәңгелек тереклек һыуын үзем эсмәйем: уны ер йөзөнә бөркәйем! Таузар йәшәрһен, йылғалар саф булһын, азам балалары гүзәл ғүмер итһен!» (Башикорт халыҡ ҡо-байыры «Урал батыр», 1910 йылғы язма)

1. Төндә яңғыраған кыл кумыз сыңы

Дала өстөндә кара төн. Киң баҫкан кейез тирмә тышында һалкын буран өрөп, япмаларға энәләй каты кар бәрә. Эммә эстә, усаҡ янында, тыныс һәм йылы. Коро һаксауыл күмерзәренен кызыл ялкыны түңәрәкләп ултырған кешеләрҙең йөзөн яҡтырта: аҡһаҡалдар, йәш батырҙар, кулдарында йоклаған бәпәйҙәрән тоткан катындар. Барыһы ла тын калған.

Уртала ултырған сәсэн кулындағы йәйәнә кыл кумыз кылдарына тейҙерә.

Инструмент изге карама ағасынан юнып яһалған, ә ике кылы елғыр айғырҙың койрок сәсенән ишелгән. Дөйә тиреһе менән көпләнгән сапкыстан түбән, яғымлы, карлыккан үзәк өзгөс ауаз урғылып сыға. Был моң кешенен тәнән сымырлатып ебәрә: гүйә сабып барған меңәрләгән аттар тояғы астында туң ер үзе һыҡтай.

Был ябай ғына көйләү түгел. Был — изге рухи сер башла-

ныуы.

Йырсы — *сәсэн, йырау, манассы* — күззәрен йома. Ул кағызға карап укымай. Ёуғыш ялкындарында таш калалар һәм китапханалар янып көл булған дәүерзәрзә дала халкы үзенек хәтерек тире төргәктәргә түгел, ә кеше йөрәгенә ышанып тапшырган. Сәсәндәр меңәрләгән шиғри юлдарзы яттан белгән. Улар төндәр буйы өзлөкһөз йырлаган, ата-бабалар васыятын быуындан-быуынға бер языкһыз тапшырып килгән.

Әлбәттә, быуаттар ағышында боронго кобайырзар үзгәргән. Уларға яңы заман һүззәре, мосолман образдары, яңы алптарзың исемдәре өстәлгән. Ләкин һуңғы катламдар астында барыбер боронго тамыр һуккан: **намысың булмаһа, әзәм ғүмерекек киммәте ни тора?**

2. Урал батыр менән Ғилғәмәш: мәңгелекте һайлау

Был оло һорауға иң тәрән яуапты башкорт халкының бөйөк кобайыры **«Урал батыр»** бирә.

Донъя әзәбиәтендә иң боронго поэма бар — беззек эраға тиклем ике мең йыл элек язылған Бабил батшаһы тураһындағы «Ғилғәмәш һакында дастан». Урук һакимы Ғилғәмәш якын дуһын юғалткас, куркыуға төшөп, үлемдәк котоскос үзенән каса. Ул бары тик үзенә генә мәңгелек йәшәү табыу өсөн ер сигенә сәфәр кыла.

Ә хәзер Көнъяк Урал киңлектәрәндә тыуған Урал батырзы карағыз.

Урал да үлемгә каршы яу аса. Ул зәһәр дейеүзәрзә еңә,

һыу төбөндә йәшеренгән яуыз Аждаһаны кыйрата һәм мәңгелек Йәншишмәне — тере һыузы яулап ала. Ләкин Урал батыр үзе генә мәңге йәшәр өсөн был тылсымлы һыузы үз кулы менән эсеп куймай.

Ул шифалы Йәншишмә һыуын ауызына алып, уны бөтә тупракка, тәбиғәткә сәсә:

«Ер йөзө сәскә атһын! Таузар мәңгелек йәшел булһын, шишмәләр сылтырап аҡһын, ә кешелек якты донъяла бәхетле ғүмер кисерһен!»

Урал үзе үлемде еңеп, ғәзиз тәнен тупрак итә. Батырзың үз кәүзәһенән бейек Урал таузары хасил була, каны шифалы йылғаларға әүерелә, ә рухы — ирекле халыктың күңелендә бакыйлык ала.

Был — Күк Тәңре канунының иң юғары фәһеме: **ысын мәңгелек — куркып үз тиренде генә һаклап калыуза түгел, ә үзендән һуң киләсәк быуындар өсөн яктылык калдырыуза.**

3. Алпамыша: канатлы ат һәм намыс кануны

Барлык төрки халыктарында — казак, үзбәк, башкорт, татар һәм алтайзарза — киң таралған «Алпамыша» дастаны батыр менән уның тоғро юлдашы булған яу атының изге берлеген данлай.

Атты ябай ғына эйәрләмәйзәр: яу алдынан уны кейез сатырзың караңғыһында кырк көн буйы емләйзәр, бейә һөтө эсерәләр һәм тояктарын еүешлеккә тейзәрмәй һаклайзәр. Яузың хәл иткес мәлендә яу аты Байсыбар (йәки Акбузат)

упкын өстөнөн оһоп сыға, эйәһе менән кеше телендә һөйләшә һәм дошман һөңгөһөнән үз күкрәге менән батырын каплап һаклай. Был — сак батшаларының алтын башлыктарында һәм Алтайзың боронго таштарында сүкеп яһалған изге Канатлы Ат образы.

Әммә эпостағы иң төп баһым — батырзың намыһты һайлауында.

Дала яланы һәр малай ук атырға өйрәнгәнсе отоп алған коростай оло кағизәне яралты:

«Малым — йәнемдең сазакаһы, / Йәнем — арымдың сазакаһы!»

«Мал-тыуарым — ғәзиз ғүмерем өсөн корбан;

Ә ғүмерем — бары тик саф намыһым өсөн генә корбан!»

Бына күсмән кешенең киммәттәр баһкысы:

1. Малды юғалтыу ауыр, әммә ғүмерендә һаклап калыу өсөн малды бирергә мөмкин.

2. Әммә үлсәүгә **Ар (Ар-намыһ)**— саф намыһ, антка тоғролок һәм изге исем һалынғанда — һин һис икеләнмәйенсә йәнендә бирергә бурыһлыһың!

Намыһһыз йәшәү этлектән дә түбән һаналған. Яу яланында кәрзәштәрән ташлап каскан йәки биргән антын бозған кеше тере мәйеткә әүерелгән.

4. Коркот олатай һәм алһтың ихлас тәүбәһе

Уғыззарзың «Коркот ата китабы»нда Тәле Дүмрүл («Ярһу Дүмрүл») батыр тураһында иһ киткес тетрәндергес кисса һакланған.

Дүмрүл үтә кеүәтле һәм тәкәббер булған. Ул һыуһыз яткан коро сокор аша күпер һалған һәм юлсыларҙан көсләп һалым алған: күпер аша үткәндән — кырк тәңкә, ситтән урап үткәндән — кырк сыбык һуктырған. Ул үзен донъяның еңелмәс хужаһы тип һанап, хатта Тәңрегә каршы һүз әйткән.

Һәм шунда уның башына Үлем фәрештәһе килеп баһқан. Көҙрәтле алп кылыһын күтәргән, әммә Үлемдең карашынан уның аяктары тотмаһ булған, корос корал хәлһезләнгән кулдарынан төшөп киткән. Куркыуға төшкән Дүмрүл шәфкәт һорап ялбарған. Шул сак Күк Тәңре шарт куйған: үз ихтыяры менән һинег өсөн йәнен бирерҙәй кешене тапһаң — тере каласаҡһың.

Дүмрүл картайған ата-әсәһенә йүгерә. Сал сәсле атаһы алдында тубыклана: *«Атай, һин ғүмереңде йәшәһең, көндәрең һанаулы, минег өсөн йәһеңде бир!»* Карт атаһы башын сайкай: *«Донъя татлы, балам. Йән кәҙерле»*. Ул үзен күкрәк һөтө менән имезгән әсәһенә йүгерә: *«Әсәй, кәткар!»* Әсәһе ситкә борола: *«Якты донъя гүзал, улым, үзең үл»*.

Өмөтө өзөлгән батыр хушлашыр өсөн йәш кәләһенә килә.

Һәм шунда ябай катын уға ошо һүзәрҙе әйтә: *«Һинһез был донъя миңә һиңә кәрәк? Һинег өсөн минег ғәзиз йәһем ғиза булһын!»*

Шул мәлдә Дүмрүлдөң тәкәббер ташы селпәрәмә килә.

Ул йөзгүбән ергә йығылып, гүмерендә беренсе тапкыр ихлас күз йәштәре менән тәүбә итә. Ул Тәңрегә ошо саф һүззәр менән өндәшә:

«Бейектәрзән бейекһең Һин, Йөзөңдө бер кем күрмәгән — Гүзәл Тәңре (Görklü Tanrı)!

Ажылһыз назандар Һине күктәрзән эзләй һәм ерзе сожой, Ә Һин — саф йөрәктәрзең үзендә йәшәйһең!»

Катындың ихлас оло мөхәббәтен һәм батырзың төптән үкенгән тәүбәһен күреп, Күк Тәңре икеһенә лә бәрәкәтле озон гүмер бүләк итә.

Был юлдарза тәрән хәкикәт ята: **Тәңре таш һарайзарза йәки болот артында түгел, ә һөйә белгән таза йөрәктәрзең үзендә йәшәй.**

5. Кыргыз «Манасы» һәм якут «Олонхоһы»: өзөл-мәс рухи еп

Тянь-Шандың карлы түбәләренән алып Себерзең тайға йылғаларына тиклем халык хәтере ошо ук һынмас күсәрзе һаклап калған.

Кыргыззарзың бөйөк **«Манас»** дастанында батырзар яу алдынан кылыстарын яланғасландырып Күккә карай:

«Төбөһө асыг Көк Теңир, Төшө түктүү Жер-Эне!» — *«Көзгөләй асыг Аяз Күк, жуйынлы Йәшел Ер-Инә! Хы-янатсыны Күк кәһәрләһен, антын бозғанды кара ер йотһон!»*

Якуттарзың Ньюргун Боотур тураһындағы **Олонхоһында** кеше йәне өс өлөштән тора: **Ийә-кот** (әсә бүләк ит-

кән йән, Тәңренен сағылышы һәм намыс осконо), **Буор-кот** (ергә кайтасак кәүзә) һәм **Салғын-кот** (һауа һулышы). Ә кешелек холконоң нигезе — **Сөр (Сүр)** — һынмас ихтыяр һәм кешелек намысы. Әгәр Сөр һынһа — батыр буш көлгә әйләнә.

Хәтерзең канун булып калкыуы

Эпос Даланың йүнәлеш күрһәтеүсе Котоп йондозо булды. Сәсәндәрзең йырзарында кеше үзен вак кол итеп түгел, ә Күк менән Ер араһындағы изге тигезлектә һаклаусы алп итеп күрзе.

Ләкин батырзар риүәйәттәрзә йәшәгән. Ә көндәлек тормош ябай кешеләр алдына көн һайын катмарлы һораузар куйған:

Кан койолмаһын өсөн ике ырыу араһында кышлаузарзы нисек ғәзел бүлөргә?

Курсалаусыһы булмаған тол катын менән етем баланы кем нисек якларға тейеш?

Әгәр хан һүзенән тайпылып, ғәзеллектә тапаһа, ни эшләр-гә?

Һәм шунда кумызлы сәсәндәр урынына кулдарына һөңгө йәки кылыс тотмаған икенсе кешеләр килеп баһкан. Уларзың кулында тик таяк менән ак кейез генә булған.

Уларзы**бейзәр** — дала казыйзары тип атағандар. Һәм уларзың һүзе бөтә ғәскәрзәрзән дә өһтөн булған...

6-СЫ ҺҮЗ. АТАЛАР ҒӘЗӘТЕ — ЯЗЫЛМАҒАН КАНУН

«Ханда кырк ирзең акылы булһа — бейзә кырк ирзең намысы булыр. Башты киҫеп була, ләкин хаклыкты һөйләгән телде киҫеп булмай...» (Бейзәр суды хакындағы боронго дала мәкәле)

1. Йөзгә-йөз: ырыузар язмышы хәл ителгәндә

Кояш ялкынлап яндырған кырыс киңлектәрзә эсә төш мәле. Коро дала яланында ике һыбайлылар төркөмө бер-береһенә каршы катып калған. Кулдарза кындан һурып алынған яланғас кылыстар ялтырай, ук-һазактар тартылған. Ызғыштың сәбәбе боронго: иң һәйбәт кышлау ерзәре йәки кыуып алып кителгән өйөр йылкы. Бер яңылыш әйтелгән яуыз һүз, бер осоролған корос ук — һәм тиҫтәләгән ауылдарзы озақ йылдарға канлы үс алыуға тартасак кан койош башланасак.

Һәм ошо куркыныс мәлдә дошманлашып торған ғәскәрзәр араһына яй ғына ат өҫтөндә яңғыз һыбайлы килеп инә.

Ул оло йәштә, өҫтөндә тимер һайман да, билбауында кылыс та, яу уғы ла юк. Уның артында һаксы ғәскәре лә, пушкалы таш кәлғәләре лә, кеҫәһендә хан мөһөрө лә юк. Ләкин был сал сәсле карт коро кулын юғарыға күтәрәү менән — үлемдән куркмаған йөзәрләгән батыр яугир туктап, кора-

лын түбэн төшөрө.

Был зат — **бей**, йәғни дала казыйы.

Акһакал атынан төшә, тап тузан өстөнә йәйелгән ак кей-
езгә ултыра һәм ике якты ла қояш байығансы тыныс қына
тыңлай. Ул һәр азымды, һәр рәниәүзе һәм килтерелгән зы-
янды намыс үлсәүенә һала. Һуңынан аякка баға ла, қулы-
на коро ак сыбыкты — **актаякты** алып, халык алдында уны
шартлатып урталай һындыра:

*«Дәү гәйеп һынды! Ызғыш бөттө! Кем ошо һүззән һуң
яланғас қорал тотоп яу менән қуғала — ошо һынған
актаяк кеүек Мәңге Күк Тәңре кәһәре менән һынһын!»*

Һәм яугирзәр өндәшмәй генә қылыстарын қындарына ты-
ға.

Уларзы курқытыусы һаксылар булғанға түгел — дала
қиңлегендә йөзәр сакрымға бер генә һаксы ла юк. Улар
бөтөнләй икенсе нәмәнән курка: Күк Тәңре ихтыярын бозо-
узан, намысты юғалтыузан һәм үз ырыуына мәңгелек оно-
толмай торған оят тап төшөрөүзән курка.

**2. Хыялһыз дала: күсмәндәргә каты канун ниңә
кәрәк булған?**

Буш хыялдарға бирелергә кәрәкмәй: күсмән тормош ак
күлдәкле кешеләр һызғырып курай уйнап ултырған бер кат-
лы ожмах булмаған.

Был сиктән тыш қырыс һәм курқыныс донъя булған. Ты-
нһыз корокок, малдың қырылыуына килтергән кот оскос
қышқы йот, аслык, барымта яузары һәм канлы үс алыу —

Һәр көндөң аяуһыҙ хәкикәте ине. Бындай шарттарҙа, язылған китаптар һәм даими полицияһы булмаған ерҙә бер генә көс халыҡты үз-ара һөләкәттән һаҡлап алып кала алған.

Ул көс — **Ғәзәт (Йоһон)**, йәғни ата-бабаларҙан калған изге ғәзеллек йолаһы булған.

Ғәзәт кешеләрҙең уйлап тапкан яһалма законы түгел, ә йәшәү өсөн мең йылдар буйы һыналған кағизәләр тупланмаһы:

Аманатка кул һуҙмау: яугирҙең сатырына килеп һыйынған кунаҡ, хатта элекке аяуһыҙ дошманың булһа ла, күкрәгенә тимәр каҙалмай, киреһенсә, иң кәҙерле түр ризығы менән һыйланған. Кунакка хыянат итеү — оло языҡ һаналған.

Карғамау һәм үс алмау сиге: канға кан менән яуап биреү ырыуҙарҙы селпәрәмә килтермәһен өсөн бейҙәр каты-**Кун (Кон)**— ғәйеп һаҡын түләткән. Йөҙәрләгән баш йылкы менән үс каны йомолған, ә балалар етемлектән коткарылған.

Берҙәмлек йөкләмәһе: ауыр кышта малы бөткән туғанға тотош ырыу бер нисә баш мал биреп ярҙам иткән. Был ярҙам көсһөҙгә һөләк булыуҙан коткарған.

3. Ете быуын сере: шәжәрә һәм кан сафлығы

Күсмәндәр аҡылының иң мөһабәт нигеҙҙәренек береһе — **ете быуынды белеү кануны**.

Дала кануны бер ырыу эсендә ете быуын үтмәйенсә өйләнешеүгә кәтғи тыйған. Был тыйыуҙы бозған кеше канға

каршы оло язык кылган тип һаналған. Бындай ғәйеплеләрзе ырыузан кыуғандар, уларзы тамғанан һәм ата-бабалар аруағының курсалауынан мәхрүм иткәндәр.

Башкорт халкында шәжәрә язмалары һәр ғаиләлә изге комарткылай һакланып, атанан улға төшөнгән. Халык йыйынына (**Йыйынға**) үзенә ете быуын ата-бабаһын: үзенән башлап етенсе олатаһына тиклем яттан әйтеп бирә белгән ир-егет кенә тулы хокуклы ағза итеп индерелгән.

Был иҫәп кешене мәңгелек тарих менән бәйләгән: *«Мин бында яңғыз басып тормайым. Минәң артымда ете быуын бабаларымдың яу каны, тире һәм аманаты ята. Мин уларзың намысына тап төшөрөргә хәккәлы түгелмен».*

4. Шихандарза кабынған ялкын һәм карға буткаһы

Көнъяк Урал итәктәрәндә, башкорт ырыулары үззәрәнен асаба ерзәрән быуаттар буйы һаклаған төбәктәрзә этнографтар быуаттар төпкөлөнән килгән боронғо изге ғәмәлдәрзе теркәп калдырған:

1. Тау түбәләрәндәге «Теләк» йолаһы:

Аяуһыз королок килгәндә, ырыу ололары изге шихандар һәм бейек таузар — Торатау, Йөрәктау, Ирәмәл түбәләрәнә күтәрелгән. Унда яланғас кая өстөндә коро ағастарзан таза усаҡ яккандар һәм Күк Тәңрегә теләк теләгәндәр. Корбан канының изге кая ташын бысратмауына айырыуса нык баһым яһалған.

Аҡһаҡалдар кулдарын күк көмбәзәнә күтәргән:

«Ий, Оло Тәңре! Ерғә ямғыр бир, илғә тыныслыҡ бир, ма-

лыбызга бәрәкәт бир!»

Был яуыз шайтандарзан куркыу түгел, ә Күк Тәнрегә ихлас балаларса ялбарыу булған.

2. Карғатуй йолаһы:

Яз көнө, тәүге күсмә коштар кайткан мәлдә, балалар һәм катын-кыздар изге кайындар янына сыккан. Улар һөттән һәм игендән йола буткаһы бешереп, уны ағас ботактарына һалғандар:

«Карғаларға — аш, ергә — ямғыр, илгә — именлек!»

Коштар канаттарында Тәңре Күгенән йылылык алып килеүсә изге яз хәбәрселәре тип кабул ителгән.

3. Кот койоу йолаһы:

Әгәр кеше каты кайғынан йәки куркыузан тормош теләген юғалтып һүнөп барһа, имселәр Кот койоу йолаһын үткәргән. Саф шишмә һыуы өстөндә кешенең башына курғаш койоп, имселгән:

«Котом, кайт! Күкрәгеңдәге урыныңа кун, тәнеңә көс бир!»

Кешене яман языклы тип түбәнһетмәгәндәр, ә күңеленә һөйөү һәм тыныслык биреп, Күктән бирелгән йәшәү осконон кайтарырға ынтылғандар.

5. Өмәй курсалаған бишек һәм Алтай артылыштары

Казак, алтай һәм себер этнографияһы ла тормошто һаклаусы иң боронго төшөнсәләрзе сағылдырған:

Бишеккә һалыу:

Яңы тыуған баланы ағас бишеккә тәүге тапкыр яткырган-да, оло инәй уны артыш төтөнө менән алаҫлаған һәм боронғо һүзәрзе әйткән:

«Был минең кулым түгел — Өмәй Инәнең кулы!»

Катын-кыз үзенә хәлһезлеген аңлап, сабийҙың ғүмерен тәбиғәттең шәфҡәтле инәлек көҙрәтенә тапшырған.

Алтай артылыштарындағы Оваа:

Василий Радлов, Григорий Потанин кеүек бөйөк ғалимдар тау юлдарындағы боронғо ғәзәтте теркәгән. Һалкын елдәр өргән һәр хәүефле артылышта таштарҙан өйөлгән курған — **Оваа** торған.

Һәр юлсы — баймы ул, йә ярлымы — атынан төшөп, ой-окка яңы таш һалырға, карағас ботағына ак сепрәк (салама) бәйләргә һәм юлды тар-мар итмәй имен үткәргәнә өсөн тәбиғәт әйәләренә рәхмәт әйтергә бурыслы булған. Изге шишмә янында сүп калдырыу йәки ағас сабыу тауҙарҙың кар ишелмәһе менән язаланасак оло гонаһ һаналған.

Хәкикәт сиге

XIX һәм XX быуат башындағы ғалимдарҙың язмалары Даланың тере һулышын теркәп калдырған. Был язмаларҙа яһалма музей күренеше түгел, ә кырыс, акыллы һәм тәрән кешелекле рухи донъя асыла.

Унда фанатизмға урын булмаған. Тик ғүмергә оло хөрмәт, ғаиләгә тоғролоҡ, ололарҙы ололау һәм әйткән һүҙенә һынмаҫ тоғролоҡ булған.

Ләкин XX быуаттың азағында, боронғо бабалар рухына

кызыкхыныу яңынан токанғас, был изге майзанда бөтөнләй башка яһалма заттар пәйзә булды.

Казырлы кауырһын таккан ялған «руханизар», оһоз сенсация яратыусылар һәм сәйәси ялғансылар боронғо тарихты мыскыл итә башланы: «Тәңренең ун әмере» тигән ялған китаптар сығарзылар, күсмәндәрзе мысыр пирамидаларын төзөүсе тип иглан иттеләр, уйлап сығарылған ялған кулъязмалар тараттылар.

Быуаттар буйы мең михнәт менән һакланған ата-баба хәкикәте балағанға һәм көлкөгә әйләнеү хәүефе алдында калды.

Бөйөк тарихты ялған ялаларзан тазартыу, саф алтынды һуңғы вакыттың баткағынан айырыу мәле етте...

7-СЕ ҺҮЗ. ХӘКИКӘТ БӨТӨП, ӘКИӘТ БАШЛАНҒАН ЕРЗӘ: ТАРИХИ ЫШАНЫС КАРТАСЫ

«Хәкикәт һүзе саф ишимә кеүек: уға сүн-сар ташларға ярамай. Ата-бабаларына уйлап сығарылған еңеүзәрзе һәм ялған канундарзы татқан кеие үз халкын данламай — киреһенсә, уның ысын хазинаһын талай...» (Түрә Кануны хаткындағы боронго фәһем)

1. Ялған хазиналар: еңел әкиәттәр ауырыуы

Бер боронго корал йыйыусы ошта янына карт кылыс алып килгәндәр, тип күз алдына килтерегез. Коросо быуаттар буйы тонокланған, яу яландарында алыштан калған китек эззәре күренеп тора, һабы яугир кулдары менән шымартылған. Был кылыстан кан, янғын төтөнә һәм дала тузаны есе аңкый. Ул — ысын, тарихи яу коралы.

Әммә йәнәшәлә ялған әйберзәр менән һатыу итеүсе пәйзә була. Ул ошоҙ тимер киҫәген ала ла, уны алтын буяу менән буяп, быяла муйынсактар йәбештерә лә базарҙа кысқыра: *«Карағыз! Был — бар әҙәм затының тәүбаһаһы тотқан тылсымлы кылыс, уның менән таузарзы ярып сыткандар!»*.

Акылһыз назандар ялтырауык ялғанға алданып, аксаларын ташлай. Ә быуаттарзы үткән ысын коростай комарткы

бер мөйөштә тузанланып ята бирә.

Тап ошо кайғылы хәл XX быуат азағында боронго дала мирасы менән кабатланды.

Тимер шаршау колап, халыктарза үз тамырзарын белеү теләге уянгас, китап базарзарын һәм интернет кинлектәрен ялған тарихи әкиәттәрзең болғансык тулкыны басты. Төр-ки традицияһын «бөтә мысырзар, шумерзар һәм гректар сыккан берзән-бер дин» тип иглан иткән ялған пәйғәмбәрзәр, базар алдаксылары пәйзә булды. Мәктәп дәреслектәренән һүзмә-һүз күсереп басылған ялған «Тәңренең ун әмере» тигән кағыззар бастырып сығарзылар. Бер генә оригиналь кулъязмаһы ла булмаған «Джағфар Тарихы» кеүек уйзыр-маларға һылтаныу башланды.

Ни өсөн бындай алдак барлыкка килде? Берәүзәр намысһыз юл менән ошоҙ амулеттар һатып еңел акса эшләргә теләне. Икенселәр яраланған милли ғорурлыкты басырға маташты: *«Бөгөн ауыр йәшәйбез икән — өс мең йыл элек бөтә Ер шары менән идара иткәнбез, тип уйлап сығарайыҡ!»*.

Ләкин ысын дәрәжә һәм тоғролок алдак өстөндә корол-май.

Хәтерен ялған өстөндә төзөгән халык аяк астындағы ком-локка йорт һалған кешегә окшаған: тәүге етди ғалим бер һүз әйтеү менән — ялтырауык ялған селпәрәмә киләсәк.

2. Айырыу һызығы: фән менән уйзырма араһында

Был китаптың иң мөһим төп кағизәһе ошо: без бары тик тарихи сығанактар менән расланған хәкикәткә генә таяна-

быз.

Хәкикәт камил, кәтғи һәм саф булырға тейеш. Әгәр ниндәй зә булһа йола рун ташында язылмаған булһа, уны сит илселәр теркәмәгән булһа, боронғо һүзлектәрзә һәм эпик кобайырзарза осрамаһа — без уны ни тиклем матур яңғырамаһын, үз тарихыбыз тип алдамайбыз.

Ошо каты сикте тотканда ғына безең традиция һәр тәнкит алдында коростай еңелмәс була.

3. Сүплеккә ташларлык дүрт ағыулы ялған

Килеп сыккан ялғандарзың асылын асыктан-асык күрһәтәйек:

1-се ялған. «Тәңренең ун әмере»

Кайһы бер кулайһыз брошюраларза: «1. Күктө олола; 2. Урлама; 3. Зина кылма...» тип тезелгән исемлектәр басыла.

Хәкикәт: Бер генә рун язмаһында ла, кытай йылъязмаларында ла, Кашғари һүзлегендә **ләбер ниндәй зә номерланған әмерзәр булмаған**. Күсмәндәр библияса гонаһтар исемлеген белмәгән. Дала кешененң намысы өс тере тамырға таянған: батырзың сафлығы (**Ар-намыс**), ете быуын бабалары алдында оятка калмау куркыуы һәм корос кылыс өстөндә бирелгән изге ант (**Ант**). Былар урынына ят китаптарзың күсермәһен тағырға маташыу — үз тамырыңды мысқыл итеү ул.

2-се ялған. «Тәңрелек — донъялағы бөтә диндәрзең әсәһе»

Күсмәндәрзе Мысыр, Һиндостан һәм Вавилон цивилиза-

цияларын төзөгән укытыусылар тип иглан итеү.

Хәкикәт: Был — фәнгә бер ниндәй кағылышы булмаған буш уйзырма. Төрки традицияһы безҙең эраға тиклемге II–I меңйыллыктарға Үзәк Азияның һәм Көнъяк Уралдың кырыс далаларында яралған. Был үзенсәлекле атлылар, малсылар һәм тимерселәр мәзәниәте булған. Үзебезҙең кағандарыбыз, аҡыл эйәләребез һәм батырҙарыбыз булғанда, сит ерҙең фирғәүендәрҙен тартып алыуҙың ни кәрәге бар?

3-сө ялған. Ялған йылығъязмалар: «Джағфар Тарихы» әше

Имеш XVII быуатта язылып, 1993 йылда Ырымбурға «мөғжизәле рәүештә» табылды тип баһылған, уйлап сығарылған батшалар һәм яуҙар менән тулы китап.

Хәкикәт: Фәндәр Академияһының етди экспертизаһы раһланы: был китаптың төп нөсхә кулығъямаһы донъяла бөтөнләй юк. Китап тексы 1970-се йылдарғағы совет фәнни терминдары менән шыплап тултырылған. Был — XX быуат азағында яһалған ябай компиляция. Етди һөйләшеүҙә бындай ялғанға һылтаныу — ғилемһезлектә күрһәтә.

4-се ялған. «Бөтә дала иманы — бары тик дөңгөр кағыу ғына»

Оло рухи традицияны кара урманда ут янында дөңгөр кағып бейеүгә генә кайтарып калдырырға маташыу.

Хәкикәт: Төрки кағанлығының батша ташъязмаларында шамандар хаҡында бер генә һүз ҙә әйтелмәй. Дәүләт ки-мәлендә Күк Тәңрегә һыйыныу тыныс, мәғрүр һәм кәтғи

булған — таң һарыһында Күккә бағып тороу менән аткарылған. Имсе-баксылар халык дауалаусылары сифатында йәшәһә лә, улар дәүләттең һәм кағанлыктарзың төп рухи канундарын билдәләмәгән.

4. Хәкикәттең биш кая басқысы

Был сүп-сарзы ташлағас, ниндәй хазина тороп кала һуң?

Унда биш ныклы таш басқыска таянған ғәйәт зур, һынмас алтын мирас асыла:

1.Таштар һәм курғандар (Археология һәм эпиграфика):

Күлтиген, Билге каған һәм Тоныкук һәйкәлдәре; Пазырык һәм Ноин-Ула бозлоктары астындағы кәшәнәләр; Саян-Алтай болан таштары. Был — каяға сүкеп язылған ата-бабаларзың үз тере тауышы.

2.Шаһиттарзың күзмә-күз язмалары:

Римле Присктың Аттила һарайынан язған иҫтәлектәре; Менандрзың Истәми каған янындағы ут менән тазартыу баяны; Симокаттаның төрки иманы хакындағы язмалары; Ибн Фадландың юл язмалары; Рубруктың Мөнгө хан менән әңгәмәһе. Был ят күззәр күсмәндәргә ярамһакланмаған — улар бары күргәндәрен генә теүәл теркәгән.

3.Бөйөк боронғо кулъязма китаптар:

Мәхмүт әл-Кашғарызың һүзлеге, Баласағунизың «Котазғу белек» әсәре, кыпсактарзың «Кодекс Куманикус» һүзлеге, Турфандан табылған төрки доғалары.

4.Халык кобайырзаны:

«Урал батыр», «Коркот ата», «Манас», «Алпамыша», «Олонхо». Гүмерзе намыска бағышлау юлын быуаттар аша түкмэй-сәсмэй алып килгән оло мираҫ.

5.Йәнле этнография:

Бейзәр сығарған ғәзел хөкөмдәр, ете быуын кануны, кунаксыллык йолалары һәм тәбиғәтте бысратмау тыйыузары. Был йолаларзы Радлов, Вәлиханов, Анохин, Потанин кеүек зур ғалимдар теркәп калдырған.

Зәңгәр упкынға азым: Икенсе Өлөшкә күсеү

I Өлөш үз азағына етте. Без боронго ташъязмалар янын-дағы тәүге сәфәребеззе тамамланык. Без онотолоу тузанын тазарттык, ялғанды ялкында яндырзык һәм иҫбатланык: ата-бабаларзың боронго хаклығы бер ниндәй һынаузан да куркмай.

Нигез һалынды. Ләкин нигез — ғибәзәтхананың башы ғына.

Алдыбызза ата-бабаларыбыз таң менән сатырзан сығып баккан, үлемһез яуға сапкан һәм мәрмәр каяларға сүкеп язған бөйөк сер асыла.

Тәңреүзе нимә ул? Ни өсөн күсмән Уға көмбәзле ябык таш йорттар һалмаған, ә асык дала елендә баш эйгән? Йылғалар менән таузар кеше һүзен тойған был тере тәбиғәт нисек королған? Ни өсөн яугир эйәр өстөндә ил сиген курса-лағанда, Өмәй Инә бишекте һаклай?

I Өлөштөң капкалары ябыла.

Башығыззы юғарыға күтәрегез. Өстөбөззә II Өлөштөң оло

серле зэнгэр тэрэнлөгө асыла: «**Күк көмбэзе һәм Ер һулы-
шы**»...

II. КҮК КӨМБӘЗЕ ҺӘМ ЕР ҺУЛЫШЫ

*Тирә-яғыбыззағы доһъя: көстәр, эйәләр һәм йыһан тәр-
тибе*

8-СЕ ҺҮЗ. ЗӘҢГӘР КҮК — БАШЛАНҒЫСТАР БАШЛАНҒЫСЫ: ТӘҢРЕ ТӨШӨНСӘҢЕ ҺӘМ АСЫЛЫ

«Өстә Күк Тәңре, аста Коңгор Ер яралғанда, икеһе араһында әзәм балалары яратылған...» (Күлтиген хөрмәтенә куйылған оло ташъязма, 732 йыл)

1. Асык көмбәз астындағы кеше

Көзгө караңғы төндә иркен далаға сығығыз. Яккан усағы-ғыззы һүндереgez. Тирмәgezзән йөз азым ситкә — төнгө караңғылык төпкөлөнә атлағыз.

Тәүге мәлдәрзә колакты каккан тынлык баҫа. Йөзәр сак-рымға яктырткыс сырак та, таш койма ла, һаклағыс кәр-тәләр зә юк. Итек астындағы тупрак кап-кара, һалкын һәм өһһөз. Ә баш өстөндә — сикһез, тере һәм кот оскос мөһа-бәт зәңгәр упкын йәйрәп ята. Миллиардлаған сағыу, сәнске-ле йондоззар шул тиклем түбән асылынған: кулыңды һуҙһан — осоп барған йондозға бармағың тейер кеүек.

Бындай мәлдә таш калала үскән кеше куркыузан катып кала: йөрәк ярһып күкрәккә бәргеләнә, ә аң-зиһенде иң ябай хәкикәт өтөп ала — һин ошо кара тупрак менән сикһез йон-дозло тәрәнлек араһында тороп калған вак кына бер ком бөртөгөһөң.

Эммә боронго күсмән өсөн был сикһезлек бер касан да куркыу тыузырмаған.

Ул таш бүлмәләргә касмаған. Яугир яурындарын тура-лап, кулын билбауының кылыс һабына куйған да, карашын тап зәңгәр күк түбәһенә йүнәлтеп, донъя диндәре тарихын-да тиңе булмаған бөйөк изге һүззе әйткән: **ТӘҢРЕ (Teŋri)**.

Европа тикшеренеүселәре күсмә халыктарзың иман-нын аңлай алмайынса быуаттар буйы бушка бәхәсләште. Берәүзәр назанланып: күсмәндәр имеш «бары тик болот-тарға һәм ямғырға ғына табынған» тип яззы. Икенселәре киреһенсә, дала Тәңреһен Якын Көнсығыш калыбына һалып, Уны болот өстөндә ултырған ак һакаллы карт итеп һүрәт-ләргә маташты.

Икеһе лә төптән яңылыша ине.

Тәңре — күктәге әзәм заты ла, һауа катламындағы йәнһез болот киңәге лә түгел. Тәңре — Галәмдең үзендә йәшәгән йәнле, иң юғары Рухи Башланғысы. Ул — бар донъяны тигезлектә тотоп торған юғары Ғәзеллек, сикһез Акыл һәм Мәңгелек Тәртип. Һәм был Тәңре кешенән бары тик бер нәмәне генә: **йөрәктең сафлығын һәм әйткән һүзгә коростай тоғролокто талап итә.**

2. Гранитка сокоп язылған һүз: Орхон Күге

Икенсе Төрки қағанлығының һакимдары кытай коллоғо-ноң көлөнән кайтанан аякка баскас, улар алтын боттарға та-бынмаған. Улар ташка мәңгелек азатлык канунын сүкегән:

«Өстә төрөк Тәңреһе, изге төрөк Ере һәм Һыуы ошо-

лай әйтте: "Төрөк халкы юк булмаһын, халык булып калкһын!" — тине...»

Күз алдына килтерегез: қаған үзен батша тип иглан итеү өсөн ғәскәри көсөнә генә таянмай. Ул үз көзрәтенен бары тик Тәңре ихтиярынан яралыуын аңлай. Төрки язмаларында быуаттар буйы ошо изге һүз кабатлана: **«Тәңре ялкауы менән» (Teŋri yarlıqaduq iŋin)**— «Күк Тәңренен фатихаһы һәм әмере менән».

Ә Күлтиген ташының егерме туғызынсы юлында дала яугирзәренен еңелмәслек сере сүкеп калдырылған:

«Күк Тәңре көс-кеүәт (көс / күй) биргәс, атам қағандың ғәскәре бүре кеүек булды, ә дошмандары куй кеүек калтыранды...»

Көс-кеүәт (көс) яугиргә тыумыштан бирелмәй. Был му-
скул көсә лә, тимер һайман да түгел. Был — **Күк Тәңренен ышанысы**. Һин хаклык өсөн көрәшкәндә, үз халкынды һәм көсһөзәрзе яклағанда — тамырзарында Тәңре ялкыны яна. Куркак булһаң йәки антынды бозһаң — Тәңре был кеүәтте тартып ала, һәм корос кылысың хәлһезләнгән кулдарыңдан төшөп китә.

3. «Заманды Тәңре төзөй» (Өд Тәңре яһар)

Билге қаған һәйкәленен унынсы юлында иң бөйөк дала акылы уйып язылған:

Öd Teŋri yasar, kişi oyli qop ölgeli törümiş...

«Заманды Тәңре төзөй һәм бүлә; ә әзәм балалары бөтәһе лә үлем өсөн донъяға яралған...»

Был һүзәрзә — күсмәндәр фәлсәфәһенәң бөйөк мәгрүр-
леге ята.

Боронго төрки телендәге «Өд» (Öd) һүзе — диуарзағы сәғәт телдәре түгел. Был — йыл мизгелдәренәң алмашыны-
уы, кояштың ағышы, кешегә бирелгән ғүмер мөззәте, йәғни
изге Тереклек Вақыты. Ә «яһар» (yasar) кылымы — «ғәзел-
лек менән ойоштороу, тейешле өлөштө бүлеп биреү» тигән-
де аңлата.

Күк Тәңре һәр кемгә үзенәң өлөшөн үлсәп бирә. Ер
йөзөндәге бер генә кеше лә — ярлы көтөүсеме ул, әллә оло
батшамы — үлемдән алтын менән һатып алына алмай. Ба-
рыбыз за был якты ергә кыска ғына вақытка кунак булып
килгәнбез.

Һәм ошо котолғоһоз хәкикәт алдында дала кешендә
куркыу түгел, ә коростай батырлык уянған:

*«Үлемдән барыбер қасып булмай икән — ниңә куркы-
рға? Қояш астында нисә йыл йәшәүең мөһим түгел.
Иң мөһиме — ошо Асығ Күк астындағы юлыңды нисек
үтеүеңдә: куркак қол булыпмы, әллә сағф намыслы кеше
булыпмы!».*

4. Дунайзан Бағдадка тиклем: бөтә халық белгән из- ге Исем

Тәңрегә һыйыныу ниндәйзер бер айырым ырыуың ғына
табыныуы булмаған. Был тотош Евразия дала билбауының
уртак рухи нигеҙе булған.

1. Болғар ерендәге таш бағана (IX быуат):

Дунай Болгар иленең тәүге баш калаһы Плискала археологтар Омуртаг хандың (814–831 йылдар) ак мәрмәр колоннаһын тапты. Ташта грек хәрәфтәре менән:

«КАНАСЮБИГИ ОМУРТАГ... ТЕОС ТАНГРА...» тип язылған.

Алтайҙан меңәр сакрым алышта, Византия сиктәрендә лә болгар яугирҙәре Тәңрене үз исеме менән ололаған: **Тангра / Тәңре**. Хан да үз белдеге менән түгел, ә Күктән куйылған оло башлык («Канасюбиги») булған.

2. Уғыз сүллектәрендә яңғыраған тауыш (922 йыл):

Гәрәп илсәһе Әхмәт ибн Фадлан ябай дала кешәһенең кайғы килгәндә ғибәҙәтхана эзләмәүен, башын күккә күтәреп бөтә тауышына: «*Бир Тәңре!*» — «Бер Хозай!» тип кысқырыуын язып алған.

3. Кашғари кулъязмаһы (1074 йыл):

Үзенең бөйөк һүзлегендә Мәхмүт әл-Кашғари аңлата: төркиҙәр «Тәңре» һүзе менән Оло Барлыкка Килтереүсене генә түгел, ә күнелде тетрәндергән бөйөк тәбиғәт мөғжизәләрен — мәсәлән, башы күккә терәлгән мәгрүр Хан Тәңре тауын да атай. Сөнки оло тәбиғәт аша Асык Күктән үз һулышы тойола.

5. Ғибәҙәтханаһыз, алтынһыз, аралашсыһыз хаклык

Ни өсөн дала халыктары таштан ғибәҙәтханалар һалмаған?

Ултырак халыктар сиркәүҙәр, мәсеттәр һәм пагодалар

төзөп, доғаны дүрт стена араһына бикләгән һәм көмбәззәрән алтын менән ялтыраткан. Ә дала кешеһе быға хайран калып караған.

Нисек итеп Сикһез Тәңрене таш кумта эсенә бикләргә мөмкин? Өстөндә Тәңренен Үзе бар иткән тере һәм мәңгелек Күк көмбәзе торғанда, буяу менән һызылған тактаға йәки ағас ботка баш әйеү нисек мөмкин булһын?

Күсмәндең ғибәзәтханаһы —**тотош Галәмдең үзе**— булған:

Был ғибәзәтхананың изәне — йәшел кылған үләне һәм яланғас тупрак.

Көмбәзе — көндөзгө аяз зәңгәр күк һәм төнгө сикһез йондозло күк көмбәзе.

Сырағы — алтын қояштың үзе.

Ә хуш есле төтөнә — әсе әрем менән тау артышының шифалы төтөнә.

Асык Күк астында доға кылыу кешенән сикһез сафлыкты талап иткән. Таш бина эсендә кешеләр араһында йәшеренергә, бай бүләк биреп языкты йолорға йәки дин башлығы алдында ярамһакланырға мөмкин.

Ә далала һин Күк алдында яңғыз басып тораһың. Тәңрегә һинен алтының кәрәкмәй. Күк һине башыңдан аяғыңа тиклем үтәнән-үтә күрә — күнелендәге һәр бөртөк йәшерен уйыңды белә. Тәңрене алдап булмай.

Зәңгәр япманың яңы сәре

Тәңре бар булған донъяның иң тәүге башланғысы булған.

Әммә дала юлсыһы башын юғары күтәргәндә, ул зәңгәрлекте, ак болоттарзы, бөркөттөң осошон һәм кояштың алтын нурзарын күргән.

Без һулаған ябай һауа кайза бөтә лә, донъя менән ида-ра иткән серле, күзгә күренмәс Оло Көзрәт кайза башлана һуң?

Ни өсөн боронго акыл әйәләре ике Күк хақында — күззәр күргән зәңгәр һауа һәм бары тик таза күңел генә күрә алған Рухи Күк хақында һөйләгән?

Без карашыбыззы ошо зәңгәр сергә йүнәлтәбез...

9-СЫ ҺҮЗ. ӨҢТӨГЕ КАРАШ: ЗӘҢГӘР КҮК НИМӘ ЙӘШЕРӘ? (КҮРЕНГӘН ҺӘМ СИКСЕЗ КҮК)

«Күк көмбәзе латинса: *Caelum*, кыпсакса: *Kök*. Алла латинса: *Deus*, кыпсакса: *Tengri...*» («Кодекс Куманикус», Венециялағы Изге Марк соборы кулъязмаһы, 1303 йыл)

1. Йондозлоктар астындағы төн: көмбәз йәнләнгән-дә

Йылы тамыз (август) төнөндә дала уртаһында салкан ятып, күззәрегеҙҙе тура өскә төбәгеҙ.

Бер нисә минуттан һуң яурын астындағы ябай тупрак юғалғандай тойола. Һин үҙеңдә төбөндә һалкын йондоззар ялкынланған ғәйәт зур серле коҙок уртаһында, ауырлыкһыз бушлыкта йөзөп йөрөгәндәй хис итәһең.

Йылы Европа кабинеттарында ултырған XIX быуат ғалимдары үззәрен өҫтөн күреп: дала күсмәндәре «юғары фәлсәфәүи төшөнсәләрҙе белмәгәнлектән, ябай күк һауаһына, болотка һәм йәшенгә генә баш эйгән назан мәжүсизәр булған» тип яззы.

Әммә Венециялағы Изге Марк соборы китапханаһында 1303 йылғы кыпсак теле һүзлегә — **«Кодекс Куманикус»** кулъязмаһы һаклана. Һәм был боронғо пергамент кабинетта уйлап сығарылған ялғанды селпәрәмә килтерә.

Күсмәндәр менән аралашыу өсөн һүзлек төзөгән Италия руханизары ике төрлө төшөнсәне теүәл теркәгән:

Кыпсак яугире аяз күк йөзө, һауа, болоттар йәки көндөзгө зәңгәр төс хақында һөйләгәндә — ул:**КҮК (Kök)**тигән һүззе кулланған.

Әммә һүз бар нәмәне бар иткән Оло Зат, юғары Акыл, Намыс һәм Йәшәү Көзрәте хақында барғанда — күсмән бөтөнләй икенсе изге һүззе:**ТӘҢРЕ (Tengri)**төшөнсәһен әйткән.

Был айырма төптән тәрән булған. Бер генә дала кешеһе лә болотто йәки ямғыр тамсыһын «Тәңре» тип атамаған.

Күсмән өсөн зәңгәр күк — ул донъяның гүзәл сатыры, мәхлүкәт. Ә Тәңре — кеше башы өстөнә ошо сикһез сатырзы корған Бөйөк Барлыкка Килтереүсенәң Үзе!

2. Ғаләми ат бәйләү бағанаһы: Тимерказык һәм Етеғараксы

Бөгөнгө зур кала кешеһе өсөн йондозло күк үле булып күренә: урам уттары һәм төтөн йондоззарзы каплай, төндө тонок һоролокка әйләндерә.

Ә дала кешеһе өсөн төнгө Күк — серле китап, дөрөс компас һәм һәр төн һайын уйнала торған оло рухи каршылык булған.

Күктөң төньяк яғына карағыз. Барлык йондозлоктар мәңгелек түңәрәк буйлап хәрәкәт итә. Тик бер генә якты йондоз казаклап куйғандай урынынан бер карыш та кузғалмай. Был — Тимерказык йондозо.

Күсмәндәр уны казакса: **Темір Қазық**, башкортса: **Тимерказык** тип атаған.

Дала халкының ғаләми күзаллауын карағыз: бөтә Галәм — ул ғәйәт зур йәйләү. Күк көмбәзенен тап уртаһына Тәңре кузғалмас тимер бағана — ғаләми ат бәйләү казығы каккан.

Ошо бағанаға күзгә күренмәс аркан менән ике иң якшы күк саптары — Бәләкәй Етегән йондоззаре: **Акбузат** менән **Күкбузат** бәйләнгән.

Ә Оло Етегән йондозлогон далала **Етеғараксы (Жетіқарақшы)** — «Ете Карак» тип йөрөткәндәр. Төнө буйы ошо ете карак йондоз казык тирәләй уратып йөрөй, бәйләүле Акбузат менән Күкбузатты урларға маташа. Әммә таң аткансы, қояш сығып йондоззарзы һүндергәнсе ала алмайзар.

Был ябай ғына матур әкиәт түгел, был — тормоштоң төп компасы булған:

1. Буранда юл табыу: Кышкы буранда йәки төнгө далала бер ниндәй юл да, артылыш та күренмәгәндә һыбайлы нәк Тимерказык буйынса азашмайынса тура юлын тапкан.

2. Йортто Галәмгә яраклаштыру: Тирмә корғанда күсмән уның ишеген көньякка — төш мәлендәге қояш йылыһына каратып куйған. Ә тирмәнен артында ныклы Тимерказык — донъяның үзәге торған. Кеше Галәмдең төзөк канундары әсендә көн күргән.

3. Төстәр сере: ни өсөн Күк — «Зәңгәр»?

Орхон ташъязмаларында Күк гел генә **Күк Тәңре (Kök**

Тегри)— Зэнгэр Күк, Саф Асык Күк тип атала.

Ни өсөн был төс изгелек билдәһенә әүерелгән?

Төрки телдәрендә «**Күк**» (**Kök**) тамыры иҗ киткес тәрән мәгәнәгә эйә:

Был — аяз күктең зэнгәр нуры һәм шифалы шишмә һыуының үтә күренмәле төсө;

Был — яз көнө кар астынан ярып сыккан йәшеллек (күгәрәү);

Иң мөһиме: *көкһүзе* — «**тамыр, башлангыс, ырыуың төп нигезе**» тигән дә аңлата (бөгөн дә халык телендә: *күкрәк* — йөрәк түрә, күнел төпкөлө; *төбө-күге* — зат-зәүерә тигән төшөнсәләр һакланған).

Боронго төрки өсөн Күкте «Зэнгәр» тип атау — Уны **Иң Тәүге, Башлангыс, Тап Төшмәс Саф** тип атау булған.

Зэнгәр төс — керһезлек төсө. Унда ерзәгә баткак та, яугирзәр каны ла, сереү зә юк. Ерзәгә барлык әйберзәр иҗкерә, туза, дат баҗа һәм сереп көлгә әйләнә. Ә Зэнгәр көмбәз ата-бабаларыбыз заманында нисек саф булһа, мең йылдан һуң да тап шулай саф булып каласак.

4. Күренгән һәм Йәшерен Хаклык

Мәхмүт әл-Кашғари мөһим төшөнсәне теркәгән: күсмәндәр болоттарға үрелгән бейек карлы каяны йәки быуаттар аша үскән мәгрүр ағасты күргәндә, баш әйеп: «*Тәңрекән*» («илаһи зат, Күккә тоташкан изгелек») тип шыбырлаган.

Был ташка йәки ағас киҗәгенә табыныузы аңлатканмы?

Кашғари тура яуап бирә: һис кенә лә юк!

Дала кешеһе ташка йәки ағас кайырыһына баш әймәгән. Ул шул тәбиғәт мәхлүкәтендә сағылған **Тәңренең оло Көзрәтенә** һокланып басып торған.

Кеше қояш байығанда Хан Тәңре түбәһенен алтын-кызыл ялкын менән балкыуын күргәндә — үзәндә юғары Көстөн барлығын физик яктан тойған. Тау — Алла түгел. Тау — Аллаһы Тәғәләнен Ер өстөнә һалған үз билдәһе.

Дала рухы ошондай тәрән караш менән йәшәгән:

Күренгән донъя бар — иркен дала, йылкылар, ағып ятқан шишмәләр, қояш яктыһы һәм йәшенле ямғыр.

Һәм **Йәшерен Канун** бар — барлык ошо донъяны тигезлектә тотоп тороусы күзгә күренмәс мәңгелек ғәзеллек күсәрә.

Тояк астындағы тере тупрак

Кеше башын өскә күтәрәп, Күктең сикһез олологон аңланы. Ләкин кеше күктә оса торған кош түгел. Уның аяктары каты ерзә басып тора, атының тояғы ташлы һукмактан тузан сәсә, ә қояш яндырған мәлдә тау шишмәһенен бозло һыуы уның һыуһынын кандыра.

Әгәр Күк — кәтғи канун, яктылык һәм атай булла, аяк астындағы киң Ер нимә ул?

Ни өсөн Орхон таштарында боронғо қағандар бары тик Тәңрегә генә түгел, ә ике яклы изге исемгә — **Ыдук Ер-Һыуға (İduq Yêr-Sub)** тоғролокка ант биргән?

Без күззәрәбеззә күктән үлән басқан ергә һәм шиш-

мэлэргэ төбэйбэз...

10-СЫ ҺҮЗ. ТЕРЕ ТУПРАК, ИЗГЕ ҺЫУ: ЫДУК ЕР-ҺЫУ ҺӘМ АТАЛАР ЭКОЛОГИЯҢЫ

«Күк Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу безгә еңеү бүләк итте...» (Тоныкujuk ташъязмаһы, 38-се юл, яҡынса 726 йыл)

1. Үлән өстөнә һалынған бысак

Ташлы Жунғар тигезлегендә яндырғыс эсә төш мәле, тип күз алдына килтерегез. Көндәр буйы сапкан арыған һыбайлы бәләкәй генә урғылып яткан шишмә янына килеп төшә. Һыуһаузан ирендәре какшаған, яу аты дымлы йәшел үләнгә башын эйеп, ауыр һулай.

Яугир тезләнә. Әммә бер йотом тере шифалы һыуы уртлағансы, ул теләһә ниндәй сит ил саузагәрен хайран калдырырлык ғәмәл яһай:

Ул һак кына билендәге бысағын сисеп, ситкәрәк — үлән өстөнә һала.

Ул бер касан да үткер корос йөзөн саф шишмә шифаһына тейҙермәй. Һыуы бысрак итек менән һемермәй, һыу ағымына сүп ташламай. Әгәр дала карауылы берәй юлсының ағып яткан таза шишмәгә төшөп бысрак кейем йыуғанын абайлаһа — уны һүзһез генә упкынға ташлағандар йәки таштар менән бәрәп корбан иткәндәр.

Иген иккэн халыктар өсөн ер — бары тик аксаға хатыла, койма менэн кэртэлэнэ торған ябай баткак басыу булған.

Ә дала кешеһе өсөн ер һәм уның өстөндә ағып яткан йылғалар куш исемле тере изгелек булған:**Ыдук Ер-Һыу (İduq Yêr-Sub).**

Был ябай тәбиғәт кенә түгел. Был — тарихта тулы хокук-лы союздаш, кеше намысының тере шаһиты булған!

2. Якузакы изге союздаштар: Тоныкук өслөгө

720-се йылдарза карт дәүләт киңәшсеге һәм оло полководец Тоныкук үз ташына төрки азатлығы өсөн барған канлы якузар тарихын сүкей. Төрки ғәскәре Саян таузарының бозло тарлауыктары аша кышкы төндә бара ине. Кар бурандары которона, аттар тәрән упкындарға оса, ә каршы торған дошман өс тапкырға күберәк.

Яугирзәр котолғоһоз һәләкәткә дусар булып кеүек тойолған. Әммә төркизәр еңеү яулай.

Тоныкук был мөгжизәле еңеүзе кемгә бағышлай һуң? Ғәскәр башлығының оҫталығынамы? Үткер кылыстарғамы?

Юк. Ташъязманың утыз һигезенсе юлында беззәң күзаллаузарзы тетрәндергән оло һүззәр язылған:

Teŋri, Umay, İduq Yêr-Sub basa bērti erinç...

«Күк Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу безгә еңеү бүләк итте!»

Төшөнөгөз:**Ер менән Һыу иң юғары Күк Тәңре менән бер рәттән куйылған!**

Боронғо һыбайлы өсөн артылыш, тау тарлауығы һәм урғы-

лған шишмә үле декорация булмаған. Улар — тере йәнле зат булған. Ер уны һаклаған һәм яраткан яугир менән бергә һуғышкан. Әгәр һин балалар бишеген һаклап, саф күнел менән тыуған ерендә яуға сығаһың икән — бейек каялар һине уктарзан ышықлар, ә урғылған йылғалар кисеү асыр. Әгәр еренә хыянат итһәң — тупрак аяк астында ярылып, ә һыу кисеүендә үзенде батырыр.

3. Изге урмандар сере: Үтүкән васыяты

Билге қаған менән Күлтиген һәйкәлдәрендә дабыл тауышылай яңғыраған аманат сокоп язылған:

«Изге Үтүкән урмандарында ултырһаң — мәңге дәүләт тоторһоң!.. Үтүкән ерендә нәжес юк, унда мәңгелек изге фатиха ята!»

Нимә ул **Үтүкән (Ötükän yış)?**

Был — Ханғай тауҙарындағы, Селенга һәм Орхон йылғалары баш алған карағайлы-карағаслы изге тау урманы. Борһо төркизәр уны Ерзең кендеге тип атаған.

Үтүкән дошмандың ауыр коралдары үтә алмаш кәлгә генә түгел, ул — ата-баба асылының йөрәге булған. Қаған атлы ғәскәрзәрен Кытай, Соғд йәки Фарсы сиктәренә походтарға ебәрә алған, ләкин уның төп карарһоһы нәк ошо Үтүкәндә калырға тейеш булған.

Ни өсөн? Сөнки тыуған тупрактан өзөлөү руһи үлемде аңлатқан.

Каған халкына ошо киҫәтеүзе язған: *«Әгәр еңел тормошқа алданып, изге йәйләүзәрегеззе ташлап, сит җалаларға*

күсеп ултырһағыз — ят хандарзың коло булырһығыз, һәм исемегез юкка сығыр».

Тарих быны йөзәр тапкыр иҫбатланы: изге тамырын юғалткан күсмән дәүләттәре ике-өс быуын эсендә эҙһеҙ иреп юғалды.

4. «Ыдук» һүҙенең тәрән төпкөлө

«Ыдук» (İduq) һүҙе — төрки теленең иң тәрән төшөн-сәләренең береһе.

Ул боронғо төркисә «ыз- / ид-» — иреккә ебәрәү, азат итеү тигән кылымдан яралған. Мәғәнәһе: кешенең комһозлоғонан тартып алынып, **Күк ихтыярына ирекле бағышланған изгелек:**

1. Ыдук мал:

Эгәр йылкысы үҙенең иң якшы аҡ атын йәки үтеҙен Күккә һәм тәбиғәт эйәләренә бағышлаһа, хайуанға айырым изге тамға һалынған. Бындай атка бер касан да эйәр һалынмаған, йөк тейәлмән, койрок-ялы киҫелмәгән һәм ит өсөн салынмаған. Ул үз иркендә картайғансы далала ирекле йөрөгән. Бындай хайуанға кул күтәрәүсә кәһәрле языкка баткан.

2. Ыдук ер (курсаулыктар):

Тотош шишмә баштары, изге тау итәктәре һәм карағаслыктар тейелгеһеҙ тип иглан ителгән. Унда яҙ көнө бала сығарған осорҙа кейек аулау, тере ағасты сабып йығыу, ерҙе казыу кәтғи тыйылған.

Был кешелек тарихындағы иң тәүге тәбиғәт һаҡлау системаһы булған. Боронғо дала кешеһе бөгөнгө кешелек оноткан

оло акылды белгән: **тәбиғәттә кеше комһоз кулын тар-
тып, уны үз иркендә калдырырға тейешле изге урын-
дар булырға тейеш!**

5. Хыялһыз акыл: тәбиғәтте һаклау — йәшәү кану- ны

Бөгөн «боронго төркизәр шишмә янында тик доға укып
ултырған экологтар булған» тип уйлап сығарыусылар бар.

Был буш һүз. Күсмәндәр мал көткән, һунар иткән, усақ
яккан һәм яу сапкан. Ләкин уларзың тәбиғәткә карашында
тимерзәй каты тәжрибәгә нигезләнгән акыл яткан:

Һыузы бысратырға ярамай, сөнки коро далала саф
һыу шишмәһе — тотош ырыузың йәшәүе менән һәләкәте
араһындағы берзән-бер сик.

Тупракты йыртырға ярамай, сөнки дала үләнәнен
һәзек кәсе йөзәр йылдар буйы формалаша: уны бер кый-
ратһаң — елдәр комға әйләндерер зә йәйләү сүл булып ка-
лыр.

Йәнлектәрзе буш уйын өсөн кырырға ярамай, сөнки
тәбиғәт тәүге каты кышта ук аслык менән үс аласак.

Дала кешеһе өсөн Ер һәм Һыу — гәзиз курсалаусы Инә
булған: **Ер-Инә**.

Ул тәкәбберлектә гәфү итмәгән. Кеше ерзән бары тик кы-
шты сығыр өсөн кәрәклеген генә алған, һәм һәр тыныс көнө
өсөн Ер-Һыуға ихлас рәхмәт әйткән.

Бишеккә бағыу

Галәм камил тәртиптә королған: өстә — кәтғи Күк, аста

— туйындырыусы Ер. Ләкин донъялағы иң көсһөззө кем курсалар?

Кышкы коро һалкын тирмәлә буран һызғырғанда яңы тыуған сабыйзы яуыз ауырыузарзан һәм кара көстәрзән кем һаклар? Атай ир-ат яу карауылында йөрөгәндә, инәгә һөт биреүсе, усак ялкынын йылытыусы кем?

Күктең — ғәзеллеге, Ерзең — шишмәһе бар. Ә бишек янында ул үзе — алтын сәсле, назлы йәшәү һаксыһы тора.

Уның изге исемен өләсәйзәр сабыйзың тәүге төштәре өстөндә һак кына шыбырлаған: **Өмәй Инә...**

11-СЕ ҺҮЗ. ӘСӘ ЙЫЛЫҢЫ: ИЗГЕ ӨМӘЙ ИНӘ (КАТЫН-КЫЗ АСЫЛЫ ҺӘМ БИШЕК КАККАН МӘЛ)

«Өмәй Инәгә окшаған ғәзиз Инәм-катындың бәрәкәтле кото аркаһында, кустым Күлтиген батыр яугир исемен жуланы...» (Күлтиген хөрмәтенә куйылған оло язма, 31-се юл, 732 йыл)

1. Бишек янындағы төн

Кар басқан кырыс далала төн уртаһы. Тирмәнең кейез тышында һалкын буран өрә, һәр ярыктан әсе һыуык һуға. Әстә, һүнөп барған усак янында йәш әсә кайнап янған ауырыу балаһын күкрәгенә кысқан. Сабый тыпырсына, һулышы өзөк-өзөк, хәлһез.

Дала уртаһында табиптар за, дарыухана ла юк. Якындағы ырыу ауылына тиклем — кар көрттәре аша тиҫтәләгән сакрым. Баланы үлемдән нәзек кенә еп айырып тора.

Әсә ни эшләй? Ул ярһып кыскырмай. Ул аңлай: тап ошо мәлдә бишек алдында үз канының язмышы хәл ителә.

Ул кипкән хуш есле артыш үләнен сығара, күмер ялкынында уны токандырып, шифалы ак төтөн менән ағас бишекте алаҫлай. Һуңынан бармактарын иретелгән һары майға манып, сабыйзың маңлайына тейзерә һәм өмөтлө һулышты өркөтөүзән куркып, түбән тауыш менән боронғо изге

һүзәрзе шыбырлай:

«*Был минең көсһөз кулым түгел — Өмәй Инәнең кулы...*».

Һәм һалкын сигенә. Баланың тыны тигезләнә, әсчәе басыла, һәм ул тәрән, татлы йокоға тала.

Кем ул **Өмәй (Umay)**?

Ни өсөн кылыстар сынлаған, уктар һызғырған кырыс ират донъяһында ошо якты курсалаусы Инәнең изге исемен батшалар гранит таштарға Күк Тәңре менән йәнәшә сүкеп язған?

2. «Богородица» түгел, ә тереклектен үз назы

Күп кенә яңы авторзар яңылыша: улар Өмәй образын христиан Богородицаһы калыбына һалып, унан алтын тәхеттә ултырған алыштағы «күк батшабикәһе» яһарға маташа.

Дала халкының төп асылында Өмәй күпкә якынырак, йылырак һәм ихласырак булған.

Ул купшы таш ғибәзәтханалар талап итмәгән. Ул тереклек яңы ғына яралған һәм тормош өсөн һулыш алған ергә килгән:

Ул баланы карынында йөрөткән катындың ятыуын һаклаған;

Бала тапкан мәлдә әсәгә көс һәм яктылык биргән;

Төнгө кара көстәрзе кыуып, ағас бишек өстөнә күзгә күренмәс нур булып әйелгән;

Язғы каты кыраузарза яңы тыуған бәрәстәрзе һәм колондарзы һалкындан курсалаған.

Мәхмүт әл-Кашғаризың XI быуаттағы һүзлегендә ғәжәп тел ғилеме хәкикәте теркәлгән: боронғо төркисәитәүһүзә инң тәүзә«**бала ятыуы, бала ятағы (плацента)**»тигәнде — әсә карынында сабийзы туғыз ай буйы туйындырған һәм йылытқан изге тукуманы аңлатқан.

Ә төркизән боронғо«**Өг**» (**Ög**)тамыры тағы бер оло серзе аса:

Өг— **үләсә**(*өгөм*— әсәйем);

Һәм шул укөғтамыры —**акыл, зиһен, хәтер**тигәнде аңлата (*өгөлө*— акыллы, зиһенле;*өгрәнү*— ғилем алыу, өйрәнү).

Уйлап карағыз: күсмән өсөн кешенң акылы һәм хикмәте китаптарзан түгел, ә әсә күкрәгенән башланған! Акыл кешегә әсә һөтөнөң тәүте йомо менән, бишек йырының моңо һәм Өмәй Инәнең фатихаһы менән бергә инә.

3. «Өмәй кеүек катын»: бөйөк қағандарзың Инәләре

732 йылда Билге қаған мәрмәр обелискыға ошо һүззәрзе яза:

«Өмәй Инәгә окшаған ғәзиз Инәм-катындың бәрәкәтле кото аркаһында, кустым Күлтиген батыр яугир исемен яулань...»

Был юлдарза дала йәмғиәтендә катын-кыззың оло урыны ап-асык күренә.

Ул осорзағы ултырак батшалыктарза катын-кыз өйзә бикләнеп, тауыш биреү хокуғынан мәхрүм ителгән ине. Ә да-

лала кағандың әсәһе һәм оло кәләше зур дәүләт дәрәжәһенә эйә булған. Каған иң мөһим карарзарзы инәһе һәм өлкән катыны менән кәңәшләшмәйенсә кабул итмәгән.

Билге каған асыктан-асык таний: уның батыр кустыһы бары тик атаһының кылысы менән генә еңелмәс әлп булып үсмәгән. Уның бишеге өстөндә Өмәй көзрәте кунған әсәһе йоко белмәй ултырғанға күрә ул батыр булған. Көсчөз сабий сағында киләсәк полководецты тап әсә назы һаклап калған.

Тоныкук та кышкы язурзың иң куркыныс мәлендә ғәскәрзе изге өслөк: **Тәңре, Өмәй һәм Ер-Һыу** коткарғанын яза.

Өмәй бында өйзә бикләнгән ябай хужабикә түгел. Ул — халыктың тотош нәсел ағасының төп һаксыһы. Яугирзәр яуза һәләк булһа ла, тирмәләрзә әсәләр һәм балалар иңән калһа — халык яңынан калкасақ. Ә балалар кырылһа — батырзар күпме еңеү яуламаһын, халык тарихтан мәңгелеккә юғаласақ.

4. Уралдың Аккош кызы: Һомай Инә

Көнъяк Уралда, башкорт халык кобайыры «Урал батыр»за был боронғо изгелек **Һомай** образында балкый.

Ул — Коштар батшаһы Сәмреғош (Самрау) менән Кояштың гүзәл кызы. Һомай донъя өстөндә ап-ак аккош булып оса, ә күл өстөнә төшкәс, канаттарын һалып, күззәрзе камаштырырлык һылыу кызға әүерелә.

Төп герой Урал батырға иң оло еңеү бүләктәрен тап ошо Һомай бирә:

1. Күл төбөнән сыккан канатлы саптар ат — **Акбузатты;**
2. Караңғылык дейеүзәрен сапкан корос алмас кылыс — **Алмасуарзы.**

Катын-кыздың акылынан, һөйөүенән һәм бүләгенән тыш батыр яуызлыкка каршы яңғыз көсһөз булып калыр ине. Һомайдың изге намысы һәм мөхәббәте генә Уралды еңелмәс кыла.

Ошо бөйөк кобайырзан далала иң кәтғи тыйыу яралған: **бер генә төрки һунарсыһы ла ап-ак аккошка ук төзәмәгән.** Аккошто атыу — тотош ырыуың төбөн корота торған, нәселде балаһызлыкка дусар итә торған иң куркыныс язык (*кие / төшөм*) һаналған.

5. Сафлыктың көмөш һауыты: кыркын сығарыу

Сабий тыуып кырк көн үткәс, дала ғаиләһе уның тәүте зур байрамын — **Кыркын сығарыу** йолаһын аткарған.

Баланы ағас табакта йыуындырғандар. Табак төбөнә өлөсәйзәр көмөш балдактар һәм тәңкәләр һалған — сөнки көмөш насарлыкты кыуыусы Айдың саф металлы һаналған. Баланың яруындарына кырк калак йылы шишмә һыуы койоп, теләк теләгәндәр:

«Һөйәктәрең нык булһын, күңелең саф булһын, Өмәй Инә юлыңды яктыртһын!».

Өмәй оло һәм ябай канунға өйрәткән: **йәшәү — көсһөзгә карата шәфкәтлектән башлана.**

Ир-егет яу яланында дошманға каршы арысландай аяуһыз булырға мөмкин, әммә өйөндә — бала бишеге һәм әсә-

нең сал сәстәре алдында ул сабыр, назлы һәм ышаныслы һаксы булырға бурысly.

Юрын артындағы шәүләләр

Бишек йылытылған. Әсә бишек йырын йырлай, сабий йоклай, усакта коро һаксауыл тыныс кына яна.

Ләкин был тирмә безгә тиклем меңәрләгән быуындар йәшәгән тупракта тора.

Күсмән юлдары буйындағы курғандарза һөйәктәре яткан меңәрләгән атлылар кемдәр улар? Ни өсөн сал карт йондозло төндә тирмәнән сығып, күптән гүр әйәһе булғандарға рәхмәт әйтеп шыбырлай?

Яузың иң өмөтһөз мәлендә көс бөткәндә күзгә күренмәс ярзам кайзан килә?

Без үлем шаршауының артына бағабыз. Каршыбызға улар —**Аруактар, хәтер һаксылары һәм нәселебеззең изге бабалары сыға...**

12-СЕ ҺҮЗ. ҺЫЗЫК АРТЫНДАҒЫЛАРЗЫҢ ТАУЫШЫ: АРУАКТАР ҺӘМ ЫРЫУ ХӘТЕРЕ

*«Әзәм балалары өстөнә минең олатайзарым һәм атай-
зарым — Бумын каған менән Истәми каған тәхеткә ул-
тырзы. Улар төрөк халкының дәүләтен тотто һәм ка-
нунын төзөнө...» (Күлтиген хөрмәтенә куйылған оло язма,
1-се юл, 732 йыл)*

1. Батыр кәбере өстөндә кан һәм күз йәштәре

731 йылдың йәйе. Орхон йылғаһы буйындағы Кушо-Цай-
дам үзәне.

Һауа йөзәрләгән аттарзың тояк тауышынан һәм өзгөс һы-
ктаузан һелкенә. Кәбер сатыры тирәләй һыбайлылар кой-
ынлай елеп саба. Улар сатырзы ете тапкыр әйләнә лә, са-
бып барған көйө кындарынан бысактарын тартып сығарып,
яңактарын яра телеп ташлай — кызыл кан күз йәштәре
менән буталып, коро тупракка тамһын өсөн шулай итәләр.

Күсмәндәр үззәренең кырк ете йәшлек оло батырын —
ғәскәр башлығы Күлтигенде ололап ошолар бакыйлыкка
озаткан.

Византия илселәре менән кытай йылыязмасылары был
йоланы зур куркыу һәм шаңкыу менән теркәп калдырған:
ят илселәргә халык кайғынан акылын юғалткан кеүек той-

олған.

Ләкин был йолала һис бер өмөтһөзлөк булмаған. Дала кешеһе үлгән яугирҙе мәңгегә юкка сыккан тип һанамаған. Батырҙың кәүҙәһе тупракка инһә лә, уның рухы тап ошо мәлдә үз халкын мәңгелек һаклау карауылына баһкан. Коростай яугирҙәр уға үз кандарының тамсыларын бағышлап: *«Без һинең менән бер кәндән. Хәтерәбез тере. Һинең изге әшең үлмәһ!»* тип ант биргән.

Ә һыктаусыларҙың артында ташсы оғталар озон рәт итеп кырағай мәрмәр таштарҙы — **балбалдарҙы** ергә кәҙәған. Балбалдар сылбыры көнсығыһка — яңы тыуған кояһ нурҙарына карай йөзәрләгән метрға һузылған. Һәр таш һамыһлы яуҙа еңелгән доһманды кәүҙәләндергән: бакый донъяла был көстәр төрки батырының рухы алдында баһ әйергә тейеш булған.

Һи өсөн дала кешеһе өсөн ата-бабаларҙы онотоу доһман кылыһынан да куркыһыһырак һаналған? Быуындарҙы һиндәй изге еп тоташтырған?

2. «Атай-олатайҙарым» (Эчүм аһам): гүр әйәләре алдында яуап биреү

Боронго рун яһмаларында төрки кағандары һуңырак ислам менән бергә инәһәк ғәрәптән «Аруаһ» һүзән белмәгән. Ул заманда Орһон таштарына иң ябай һәм бөйөк һүзҙәр сокоп язылған: **Эчүм аһам (Eçüm aрам)** — «Минен атай-олатайҙарым».

Билге каған менән Күлтигенден тотоһ таш яһмаһы

—**ата-бабалар алдында тотолган кәтғи оло яуап**булып тора.

Хаким тәхеткә рәхәт күреү өсөн ултырмай. Ул һәр мәлдә үз елкәһендә элек үткән олатайзарының һынаулы ауыр карашын тойоп йәшәй:

«Бумын менән Истәми бабаларымдың изге намысын аҗлай аламмы? Атайзарымдың аманатын һатманыммы? Ярлыларзы туйындырып, өстө яланғастарзы кейендерә, тыуған тупрақты һаҗлай алдыммы?».

Далала хакимлык хазина базындағы байлык менән түгел, ә аталар васыятына тоғролок менән үлсәнгән. Әгәр хаким куркаклык күрһәтһә, ят хандарға ярамһакланһа йәки үз халкын рәһиәтһә, аһакалдар уның күзенә бағып тура әйткән: *«Кәберзәге бабаларың һинең өсөн ояттан әйләнеп ятты!»*. Дала кешеһе өсөн бынан да ауырырак мәсхәрә булмаған.

3. «Эчүм апам»дан Аруактарға тиклем: быуаттарзың тере хәтере

Быуаттар үтте. Төрки халыктары ислам кабул итте. Ләкин ата-бабалар рухын хөрмәт итеү һүнмәне — киреһенсә, яңы мәғәнә алып тәрәнәйзе.

Ғәрәптә*әрвәх*(күпләктә*герух*һүзе) төшөнсәһе боронғо дала тупрағына һендә һәм иң изге төшөнсәгә әүерелде: казак менән кыргызза —**Аруак**, башкорт менән татарза —**Арбак / Ата-бабалар аруағы**.

Кем ул**Аруак**?

Был куркыныс экиэттэрзэге шәүлә лә, төндә юлсыларзы өркөтөүсә өрәк тә түгел.

Аруак — үз нәселенә күзгә күренмәс изге һаксыһына әүерелгән ата-бабаның пак йәне. Ул тыуған йорттар өстөндә канат каға, усақ янындағы әңгәмәләрзә тыңлай һәм үз балаларын яуызлыктан курсалай.

Ләкин Аруак тик күнеле тазаларға ғына ярзам итә:

Әгәр һин намыс менән хезмәт итһәң, ғаиләндә яклаһаң, әйткән һүзәндә торһаң һәм юлсы менән һуңғы икмәгендә бүләшһәң — ата-бабалар рухы өстөндә һаклаусы якты канатын йәйә. Яуза һинән уктар тайпыла, буранда атың үзә котолоу юлын таба, балаларың сәләмәт үсә.

Әммә кәрзәшенә хыянат итһәң, етемдәң һакын ашаһаң йәки урлык менән атандың изге исемен бысратһаң — Аруак һинән йөзән бора. Кеше үз курсалаусыһын юғалта, көсһөзләнә, һәм уның бөтә эштәре селпәрәмә килә.

4. Эсә икмәк есә: «Ис сығарыу» йолаһы

Дала кешеһе үзенәң бакыйлыкка күскән бабалары менән нисек бәйләнеш тоткан?

Казак, башкорт һәм кыргызарзың ғаилә йолаларында үтә нәзәкәтлә һәм йылы бер йола һакланған: **Ис сығарыу (Жыт шығару)**.

Йома көндәрәндә йәки алыс куркыныс сәфәр алдынан йорт хужабикәһе усақка суйын казан аса. Кайнап торған майза изге икмәк — бауырһақ йәки калас бешерәләр.

Күсмән инаныуы буйынса: тәнһез изге йәндәр ауыр мат-

ди ризыкты ашамай. Улар төтөн менән бергә күккә күтәрелгән **кайнар икмәк һәм май есенә**килә. Йорт хужаһы олатайзарының исемдәрен берәм-берәм атап, доға бағышлай һәм бакыйлыктағы йәндәргә именлек теләй.

Һуңынан был эсе бауырһактарзы күршеләргә, балаларға һәм мөсафирзарға тараталар.

Был йолала һис бер караңғылык юк. Унда — тыуған йорт йылыһы, бирелгән ғүмер өсөн ихлас рәхмәт һәм мәңге үлмәс хәтер ята.

5. Күкәтәй хандың ашы: үлемде еңгән туй

Кыргыззың бөйөк «Манас» дастанында ғәйәт зур бер өлөш бар — **«Көкөтөйдүн ашы»** (Карт Күкәтәй ханды ерләү ашы).

Үлер алдынан Күкәтәй хан васыят иткән: *«Минең өсөн озагк һыктап иламағыз! Бөтә ырыузарзы бөйөк йыйыңға сакырығыз, йөзәрләгән қазандарза ит қайнаһын, йылкылар бәйгелә сапһын, батырзар һөңгө менән алышһын!»*.

Күсмәндәрзә оло аш бер қасан да бары тик қара қайғыға батыу булмаған.

Был — **йәшәү дауамының бөйөк байрамы** булған! Күкәтәй хандың ашына тотош Евразиянан тиңтәләгән мен атлылар йыйылған. Далала менәрләгән ақ тирмәләр қоролған, оло қазандарза ит бешкән, ә иң түбәһе — қырк сакрымлык бөйөк Аламан бәйгәһе булған, унда еңгән йәш саптар үткән юлбашсының иңтәлегенә бағышланған.

Был оло аштың асылы ябай һәм еңелмәс булған:

«Атабыз мәңгелеккә күсте, әммә тирә-якка карағыз: халыг тере, аттар елғыр, улдары көзрәтле, бишектәр тулы сабыйзар көлә! Үлем беззе һындыра алманы. Йәшәү дауам итә!».

Ә яу мәлендә яугирзәр куркып кыскырмаған. Һәр ба-
тыр үз ырыуының изге ата-бабаһының исемен оран һалып
һөрәнләгән: **«Салауат!», «Абылай!», «Кабанбай!»**. Баба-
лар исеме яу яланында яңғырап, яугирзең беләгенә унләтә
көс өстәгән.

Түбәләргә үрелгән таштар

Кеше был донъяла яңғыз түгел: өстөндә — Асык Күк,
астында — Изге Ер-Һыу, уң яғында — Өмәй Инәнәң һөйөүе,
ә һул яғында — бабаларзың изге күзгә күренмәс карауылы
баһып тора.

Ләкин был донъя менән нисек һөйләшергә? Ер йөзөндә
доғаның иң саф яңғыраған изге урындары кайҙа?

Ни өсөн дала һыбайлыһы яңғыз бейек кая янынан үткән-
дә атының башын тартып туктай ҙа, таш өйөмөнә аҡ таш һа-
ла? Ни өсөн тирмәләге усаҡ ялкыны тере зат һаналған һәм
уға сүп ташлау, быһаҡ йөзөн күрһәтеү кәтғи тыйылған?

Без изге тау артылыштарына күтәреләбез һәм бабалар
усағының ялкынына яҡын киләбез...

13-СӨ ҺҮЗ. ИЗГЕ ТҮБӘЛӘР ҺӘМ УСАК ЯЛКЫНЫ: ТӘБИҒӘТ ҒИБӘЗӘТХАНАҢЫ

«Ут һәр төрлө нәжесте тазарта, яуыз уйзарзы һәм ағыузы ялкында яндыра...» (Менандр Протектордың Византия илселәрененң төрки кағаны менән осрашыуы хаткындағы язмаһы, 568 йыл)

1. Бер кирбесһез мөһабәт ғибәзәтхана

Диуарзары, таш бағаналары һәм ялтырауык алтын кыйығы булмаған мөһабәт ғибәзәтхананы күз алдына килтерегез.

Был ғәйәт зур ғибәзәтхананың изәне — биш мең сакрымға йәйрәп яткан хуш есле әремле иркән далалар. Көмбәзе — төбө күренмәс Аяз Зәңгәр Күк. Корбан урындары — түбәләре болоттарға терәлгән еңелмәс каялы мәгрүр гранит таузар. Ә төп изге ялкыны — һәр тирмәнең түңәрәк усағында шартлап янған тере ут.

Бына ошондай сикһез ғибәзәтханала Евразия күсмәндәре менәүрләгән йылдар буйы бәхетле ғүмер кисергән.

Ултырак халыктар таштан ғибәзәт йорттары короу өсөн быуаттар һәм капсык-капсык алтындар түккән, доғаны ярымкаранғы залдарға бикләп, семәрле капкалар алдына кораллы һаксылар бақтырған. Дала һыбайлыһы был таш капкаларға ғәжәпләненп баккан: «Оло Барлыҡка Килтереүсе Үзе

донъялагы иң гүзәл йортто — Асык Күк астындағы Изге Ер-Һыузы бар иткән сакта, доға өсөн кысык таш төрмәләр төзөүзең ни кәрәге бар?».

Ләкин был дала киндәгендә изгелек юк тигәнде аңлатмаған.

Ер йөзөндә кеше атынан төшөп, бүркән һалып, оло тынлыкта баш эйгән айырым изге нөктәләр булған.

2. Күккә менер баскыстар: Олотау һәм Торатау

Төрки кешеһе өсөн тау бер кәсан да ябай таш өйөмө йәки юлдағы камасау булмаған. Тау — **Ерзә Күккә иң якин торған Тәхет**, кешенең йондоззарға иң нык якинлашкан урыны һаналған.

1. Олотау (Казакстандың йөрәгендәге мәгрүр таузар):

Һарыарканың гранит каялары араһында быуаттар буйы дала азатлығының йөрәге типкән. Олотау итәгенә өс йөззән оло акһакалдары оло королтайзарға йыйылған. Бында таш һарайзар һалмағандар: кағанды ак кейезгә ултыртып тап гранит каялар өстөндә Күккә күтәргәндәр, ә ырыу башлыктары каяларға үззәренең ырыу **тамғаларын** сүкеп, мәңгелек туғанлык анты биргән.

2. Көнъяк Уралдағы Торатау шиханы:

Ағизел буйында ғорур ултырған яңғыз эзбизташ шиханды — Торатаузы башкорттоң Юрматы ырыуы ерзең изге тоташтырғысы итеп ололаған. Яз көнө, карзар ирегәс, ырыу ололары шихандың тигез түбәһенә күтәрелеп, бөтә ха-

лык менэн «Теләк» йолаһын үткәргән. Аҡһакалдар кулдарын зәңгәр Күккә йүнәлтеп, халыкка именлек һораған. Тауза иң кәтғи канун йәшәгән: ташка тимер менән һуғырға ярамаған, тере үсентегә зыян килтерергә, сүп калдырырға тыйылған. Тау һәр ваҡыт саф калырға тейеш булған.

Тау башына күтәрелгәндә кеше көндәлек ваҡ мәшәкәт-тәрзән арынған. Түбәндә мал даулашыу, үпкә-рәңйеү калған. Түбәлә бары колакта һызғырған кыраулы ел һәм баш өстөндәге Мәңге Зәңгәр Күк кенә тороп калған.

3. Тере Донъя Ағасы: Бәйтерек һәм салама сере

Коро, тигеҙ дала уртаһында ғүмер кисергән яңғыз быуатлык ағас мөгжизә булып күренгән.

Боронғо төркизәр унда бөйөк **Бәйтерек (Бай-Терек)** — Мәңгелек Донъя Ағасының кәүзәләнешен күргән. Уларзын космологияһы буйынса: Донъя Ағасының тамырзари асқыер асты донъяһына төшә, олоно кешеләр йәшәгән урта донъяны тота, ә япраклы бейек ботактары Тәңре Күгенә терәлеп, Галәмдең өс катын бергә бәйләй.

Шул сәбәпле, далалағы яңғыз кайын, карағас йәки тирәк янынан үткән һыбайлы уның ботағына аҡ сепрәк — **салама (сәләмә)** бәйләгән.

Был урман эйәһен һатып алыу түгел. Елдә елберләгән аҡ таһма телһез изге доға булған: «*Был аҡ сепрәк һисек керһез булһа, был юлда миңең һиәттәрәм дә шуңдай саф булһын. Мин был донъя аһа кунәк булып кына үтәм һәм бер кемгәлә яуызлык кылмам*».

Изге ағасты сабып аузарыу — тотош ырыуға ауыр бәлә килтерә торған оло язык һаналған.

4. Ут-Инә: усақ кануны һәм катын-кыз аманаты

Әммә кешегә иң яқын, иң йылы һәм иң куркыныс изгелек — тирмә уртаһындағы усақ ялкыны булған.

Күсмән уны оло хөрмәт менән:**Ут-Инә (От-Ана)**тип атаған.

Ут — Кояштың ерзәге ғәзиз улы һаналған. Кышкы зә-мһәрир һыуыкта ут булмаһа, кеше бер нисә сәғәт әсендә туңып үлергә дусар. Ут балаларзы йылыткан, ук башактары койор өсөн тимер эреткән, казанда һимез ит бешергән һәм ғаиләне усақ тирәләй туплаған.

Усақ тирәһендә каты тыйыузар ғәмәлдә булған:

Утка төкөрөргә ярамай.Ялкынға төкөргән кеше изгелекте мысқыл иткән тип һаналған, ундай кеше күрер күззәренән һәм бәхетенән язасак.

Усақ аша аша атларға ярамай.Усақ өстөнән атлап сығыу — йорттоң бәрәкәтен аяқ астына һалып тапау менән бер.

Утка бысрак сүп-сар ташларға ярамай.Ялкынға ба-ры тик коро һаксауыл, кайын утыны йәки таза тизәк кенә һалынған.

Ялкынға бысак йәки һөңгө йөзөн төзәргә ярамай.Корос тимер изге ялкынға каршы яналмаһа тейеш.

Йортка яңы килен төшкәндә, уның иң тәүге изге бурысы — кайны йортондағы усақ ялкынына баш әйеу булған. Кәй-нә күмерзәр өстөнә бер калак иретелгән ак май һалған. Май

тамыу менән ялкын күккә үрелеп, шартлап якты алтын төс менән балкыған. Был: **Ут-Инә яңы киленде үз итте, хәзер был нәселдең усағы һүнмәстигән**де белдергән.

5. Бусаға алдындағы ялкын: Алас йолаһы

Ялкын йылылык сығанағы ғына түгел, ул — Галәмдең иң көслө тазартыусы көзрәте һаналған.

568 йылда Византия императоры Юстин II ебәргән ил-селәр Төрки қағаны Истәми ставкаһына килеп еткәс, уларзы ике зур токанған ағас усақ араһынан үтергә мәжбүр иткәндәр һәм артыш төтөнө менән аласлағандар. Римлеләр язаға тарттыралар тип куркыузан калтыранған.

Ләкин төркизәр үз донъяһын һаклаған.

Улар тәрән ышанған: таш калаларзан килгән ят илсенен күнелендә йәшерен ағыу, кара мәкер, көнсөллөк йәки яман сир булыуы ихтимал. Ут ялкыны был караңғылыкты көлгә әйләндерергә тейеш булған. Бары тик ут аша тазарынып үткәс кенә сит илсе қаған сатырының ак кейезенә баһырға һаклы булған.

Галәм төзөлөшө серзәре

Таузар йондоззарға үрелә, усакта ялкын балкый, быуатлык ағастар елдә шаулай.

Ләкин был оло көстәр бер-береһенә нисек берегә һуң? Ошо сикһез Галәмдең дөйөм һызмаһы нисек королған?

Батыр сапкан якты донъя нисә катламдан тора? Кояш байығас, ер астындағы һалкын төпкөлдәрзә нимә йәшеренгән? Яктылык менән караңғылык араһындағы сиктәрзә кем

тота?

Без Галәмдең изге картаһын асабыз: **донъяның өс каты
һәм мәңгелек тереклек тамырҙары...**

14-СЕ ЫҮЗ. ДОНЪЯНЫҢ ӨС КАТЫ ЫӘМ ТЕРЕКЛЕК ТАМЫРЗАРЫ (ҒАЛӘМ КОРОЛОШО)

«Өс донъяны Галәм үз жосағына алған... Өскө донъя — саф яктылык төйәге; Урта донъя — әзәм балаларының һынау яланы; Түбәнге донъя — һалкын тынлык төпкөлө... Ә уларзы тамырзары упкынды тоткан, ә түбәһе Күк астында алтын япрактар менән шаулаған бөйөк изге Ағас ялғай...» (Якут халкының «Олонхо» жобайырынан)

1. Галәм тамырзары өсөн алыш

Дала халыктарының боронго жобайырзарында батыр тоғро атына атланып, ерзең караңғы ярығы аша ер астына алтын байлык йәки дан өсөн генә төшмәй.

Ул һалкын упкын төпкөлөнә төшә, сөнки асқы донъянан караңғы яуыз көстәр үрләгән: ер асты дейеүзәре оло **Бай тирәк (Бәйтерек)** ағасының тамырзарын кимерергә маташа. Әгәр был мөһабәт тамырзарзың береһе генә өзөлһә — кешеләр йәшәгән Урта донъя селпәрәмә киләсәк, шишмәләр кибәсәк, ә зәңгәр Күк көмбәзе киҫәктәргә ярылып колаясак.

Бөгөнгө заман кала кешеһе донъя хакында ябай ясылыкта ғына уйларға өйрәнгән: аяк астында — асфальт, тирә-якта — бетон кумталар, ә өстә — тимер юлдаштар. Бөтә нәмә бер катлы һәм йәнһез.

Ә дала күсмәне һәр вакыт үзен ике ғәйәт зур упкын араһындағы тере күперзә баһып торғандай тойған:

Өһтә — яктылык, йылылык һәм тереклек бүләк итеүсе оло Күк Тәһре нуры (**Кот**).

Аһта — ер төпкөлөнөн серле қараңғылығы, унда карт ха-ким Әрлик вақыты еткән матдәләрзә серетеп, қабул итә.

Ә тап уртала — ошо ике донъя араһындағы изге тигезлек-те бозмаһқа бурыһлыкешә үзәтора.

Боронғолар был өс қатлы Галәмде нисек күз алдына қилтергән һәм ни өсөн Донъя Ағасы күсмәндәр өсөн ныклығы-тың баш символы булған?

2. Тереклектең өс қаты

Бөйөк Даланың төрлө яқтарында — Лена буйындағы Се-бер қарзарынан алып Алтайға һәм Дунай буйзанына тиклем Галәмдең қоролошо хақында һөйләгәндәр. Боронғо Орхон язмаларында қағандар қыһқа әйткән: өһтә — Күк, аһта — Ер, уртала — әзәм балаһы. Ә якут «Олонхо»һында һәм Ал-тай қобайырзанында был фәһем өс қатлы бөтөн Галәм па-но-рамаһы булып асылған:

I. Өһкө донъя (Үөһәә Дойду / Юғары донъя)

Был — саф, керһез яктылык батшалығы. Унда һалкын бу-ран да, қоролок та, қара яуызлык та юк.

Унда Тәһренәң Үзә, изге Өмәй Инә һәм тереклекте яра-тыуһы якты көстәр йәшәй.

Өһкө донъянан Урта донъяға өзлөкһөз рәүештә изге **Ко-**тяуып тора. Бала тыуғанда йәки яз көнө тәүге қолон аяққа

баҫканда — был Күктән төшкән Коттоң урта донъяға тейеуен аңлата.

II. Урта донъя (Орто Дойду / Урта донъя)

Был — беззең кояшлы ер. Күсмәндәр уны моңло итеп: **Ялған донъя**— «һынаулы, тиз үтеүсән, кыска донъя» тип атаған.

Бында үләндәр үсә, шишмәләр сылдырай, ир-егеттәр ат әйәрләй, катындар бишек бәүетә, ололар хикмәтле һүз әйтә. Был донъя гүзәл, әммә ул үтә нәзек. Кеше бында ирекле: Күк уны сылдыра бәйләмәгән. Һин һәр көн һайын намыс менән куркаклык араһында, шишмәне тазартыу менән уны бысыратыу араһында үзең һайлайһың.

Урта донъяның кешеһе — яҙмыштың курсағы түгел. Ул — изге тигеҙлектә һаҡлаусы яугир.

III. Түбәнге донъя (Аллараа Дойду / Аҫкы донъя)

Был — ер аҫты тирәнлектәренән, һалкын һыузарзың һәм мәңгелек тынлыктың донъяһы.

Күп кенә сит дин әһелдәре түбәнге донъя һаҡимы **Эрлик-тыябай** шайтанға йәки Иблискә тиңләргә маташты.

Ләкин төрки космологияһында был төшөмсә күпкә тәрәнерәк. Эрлик — кешене гонаһка кызыктырыусы яуыз ен түгел. Эрлик — **сереү һәм кайтанан яңырыу кануны**. Кояш аҫтында тыуған һәр нәмә: үлән дә, йәнлек тә, бөйөк каған да ваҡыты еткәс карта я һәм ергә инергә тейеш. Үлем булмаһа — ер йөзө сүп-сарзан тонсоғор ине. Эрлик яңы тереклеккә урын асыу өсөн ғүмере бөткән иҫкене қабул итә.

3. Бай тирэк: Ғаләмдең тере күсәре

Был өс донъяны нимә берләштереп тора һуң?

Уларзы мөһабәт тере ағас кәүзәһе — **Бай тирэк (Бәйте-рек / Аал Луук Мас)**тотоп тора.

Күз алдына килтерегез:

Уның тамырзары Түбәнге донъяның иң караңғы төпкөл-дәрәнә китә, ундағы һалкын дымды һурып алып, уны тере-клеп һутына әйләндерә;

Мөһабәт олоно тупракты ярып сығып, Урта донъяның уртаһында баһып тора. Дала батырзары был олонға үззәренен канатлы саптарзарын бәйләй;

Ә түбәһе Күк Тәңренен зәңгәр көмбәзенә терәлә. Алтын ботактарында изге күк коштары йырлай, донъяға яз сәскәләре тарата.

Казак һәм төрки риүәйәттәрендә Бәйтерек башында изге **Сәмреғош (Самрук)**кошо йәшәй. Һәр йыл һайын ул ағас сатырына алтын йомортка — Кояшты һала. Ә тамырзары аһтынан кара дейеү — Аждаһа үрмәләп сығып, Кояшты йоторға ынтыла. Һәм шул мәлдә дала батыры Аждаһа менән алышһа инә, бар әзәм заты өсөн Кояшты коткарып алып кала!

Был бөйөк фәһем:**ерзә йәшәү бары тик һәр быуын Донъя Ағасын һакларға һәм караңғылык аждаһаһын өңергә көс тапһанда ғына дауам итә ала.**

4. Тирмә — Ғаләмдең бәләкәй сағылышы

Күсмән кеше был космологияны тик әкиәт итеп кенә бел-

мэгэн. Ул ошо Ғаләм эсендә һәр көн һайын йәшәгән.

Ябай дала кейез тирмәһе — **өс катлы Ғаләмдең теүәл күсермәһе**булған:

Изәндәге усаҡ— тупрак һәм ата-бабалар менән бәйләнеш, йәшәү йылығы;

Кәрәгә (кейез көпләнгән ағас диуарзар)— кешеләр йәшәгән, дауылдан һаклаған Урта донъя;

Сағырак (Шаңырак)— Күк көмбәзенең үз кәүзәләнеш. Түбәндәге түңәрәк Шаңырак аша төтөн күккә күтәрелгән, ә төндәрән йондоззар балкыған — был тирмәнең тап Күк Күзе алдында тороуын аңлаткан.

Тирмәгә аяк баһҡанда күсмән Ғаләмдең изге ғибәҙәтхананына ингән. Унда яуыз һүз әйтергә, буһағаны тапарға, йорт тыныһлығын бозорға ярамаған.

Ошо тәртипте кем тота?

Ғаләмдең өс каты Мәңгелек Донъя Ағасы менән тоташкан. Тәбиғәт үз канундары буйынса йәшәй.

Ә кешеләр йәмғиәтендә тәртипте нимә һаклай һуң? Якшы көтөүлектәр өсөн ике ырыу бер-береһененең канын койорға йыйынғанда, донъяны һәләкәттән нимә коткара?

Боронғо күсмәндәр бының яуабын якшы белгән.

Кешеләр өстөндә, хандарзың үткер кылыстарынан һәм каприздарынан да бейегерәк торған еңелмәс Изге Канун бар — **улТүрә Кануны**.

Был канунды бозған өсөн Күк Тәңре тотош батшалыктарзы ер йөзөнән һөртөп ташлаған.

Без дала фәлсәфәһенәң иң көҙрәтле төшөнсәһенә яҡын-
лашабыз: **Түрә — хандан да өстөн торған Канун...**

15-СЕ ЫҮЗ. ТҮРӘ: ХАНДАН ДА ӨҢТӨН ТОРҒАН КАНУН (ТӘҢРЕ, КАҒАН ЫӘМ ИЛ)

«Улар төрөк халкының дәүләтен [илен] тотто һәм канунын [түрәһен] төзөнө... Халкым өсөн төндәрән йоткламаным, көндөз буш ултырманым: яланғастарзы кейендерзем, ярлыларзы бай кылдым, аз һанлы халыкты күп һанлы иттем...» (Күлтиген һәм Билге каған һәйкәлдәре, 732–735 йылдар)

1. Хаким муйынындағы ебәк бау

Дала өҗтөндө һалкын таң атыу мәле. Каған ставкаһын йөзәрләгән өһһөз атлылар уратып алған. Кылыстар кынында, ләкин һауала яу алдында ла булмаған тәрән ярһыу тынлык һөкөм һөрә.

Сатыр алдында киң ак кейез түшәлгән. Уның өҗтөнә халык һайлаған яңы юлбашсы аяк баһа. Ырыу акһакалдары һәм батырзар кейеззе ситенән тотоп күтәрә һәм яңы кағанды Кояш йөрөшө буйынса туғыз тапкыр өйөрөп әйләндерә.

Һуңынан кытай йылыязмасыларын хайран калдырған тетрәндергес йола башкарыла:

Яңы һаким янына өлкән акһакалдар килә. Кағандың муйынына ебәк бау ташлап, тыны кысылып хәлһезләнгәнгә тиклем уны быуалар. Һуңғы мәлдә баузы йомшартып, кағандың

йөзөнә карап кыскыралар:

«Түрә Кануны буйынса халкыңа тоғро хезмәт итергә нисә йыл ғүмереңде бағышлайһың?!»

Каған һаташыу араһында хырылдап үзенек мөззәтен атай. Әгәр ул шул әйткән ваҡыты еткәс тә халыкты талаусы залимға әүерелһә — уны аяуһыз тәхеттән алып ырғыткандар.

Был бола түгел. Был — хакимлиҡка изге бағышлау йолаһы булған.

Күсмәндәр тәүге көндән үк үз батшаһының иҫенә төшөргән:**һинек хакимлиғың — кешене талау һәм үз белдеген менән хөкөм итеү хокуғы түгел. Һинек хакимлиғың — халыҡка коллокта хезмәт итеүең хәүефле оло бурысы.** Һин ябай әзәм балаһы, ғүмерең ошо нәзек ебәк бау кеүек үтә кыска. Һәм һинек өстөндә һәр кағандан да бейегерәк торған Изге Көс бар.

Был бөйөк көстө**ТҮРӘ (Törö)**тип атағандар.

2. «Ил бөтһә лә — түрә калһын!»

Боронғо көнбайыш һәм көнсығыш империяларында батша үзен ерзәге «тере алла» тип иглан иткән. Уның һәр теләге законға әйләнгән. Ул ғәйепһеззе үлтерә, етемдең ерен тартып ала, халкын коллокта һата алған — ә ябай халыҡ уның атының эззәрен үбергә мәжбүр булған.

Бөйөк Далала бындай хаким бер йыл да йәшәй алмаҫ ине.

Төрки халыктарында быуаттар буйы ошо тимер мөкәл йәшәй:

«Ил бөтһә лә — түрә калһын!»—«*Дәүләт юкка сы-
гырға мөмкин, әммә Түрә Кануны мәңге йәшәргә тейеш!*».

Нимә ул **Түрә**?

Был кәнсәләрзә язылған кағыз карары түгел. Түрә —
Галәм яратылғанда Күк Тәңре үзе урынлаштырған **мәңге-
лек хаклык, ғәзеллек һәм намыс кануны**:

Түрә алдында бөйөк каған менән ярлы көтөүсе тиң.

Кағандың Түрәне үз файзаһына үзгәртәргә хокуғы юк.

Каған — закондың хужаһы түгел, ә уның тәүге хезмәт-
сеге һәм һаксыһы!

Әгәр каған ғәзел хөкөм итһә, һүзәндә торһа һәм
көшөззәрзә яклаһа — Түрә уның менән бергә була. Әгәр ха-
ким тәкәбберләнеп, антын бозһа һәм байзарға ярамһакланһа
— ул Түрәне һындыра.

Һәм шул мәлдә Күк унан үзенәң котон (**Кот**) тартып ала.
Ә халык тирмәләрен йыйып, аттарына атлана ла яуыз батша-
ны дошмандар кулына ташлап, икенсе далаларға күсеп китә.

**3. Халык алдында оло яуап: кағандың йөкһөз төн-
дәре**

Орхон таштарында Билге каған боронғо донъя тарихында
тиңе булмаған бөйөк манифест калдырған.

Ярты донъяның хакимы үз халкы алдында нимә менән
ғорурлана һуң:

*«Төрөк халкы хакына төндәрен йөкләмәнем, көндөз
буш ултырмәнем...»*

Кызыл канымды түктәм, кара тирәм сыжкансы хез-

мәт иттем.

Мин алтын менән мактанмайым. Мин төшөнкөлөккә бирелгән халыкты аякка бастырым.

Өстө яланғастарзы кейендерзем, ярлыларзы бай жылдым,

аз һанлы халыкты бөйөк һәм жеүәтле иттем!»

Каған талап алған алтын тонналары, фил һөйәгенән һалынған һарайзар йәки кыркылған баштар тауы менән мактанмай. Улүз **халкының тук, өстө бөтөн һәм азат булыуы** менән ғорурлана!

Бына һакимлыктың юғары үлсәүе: власка бары тик халыкка хезмәт иткәндә генә һак бар.

Әгәр батша үзе ебәк кейеп байлыкта йөзһә, ә уның халкы һалкындан калтырап ас ултырһа — бындай һакимды Күк тә, Ер зә кәһәрләй.

4. Беренсе кағанлык ни өсөн коланы: еңел тормош ағыуы

Ләкин Түрә Канунын һаклап калыу үтә ауыр.

Тоныкук үзенәң ташында 630 йылда Беренсе Төрки кағанлығының колауы һәм халыктың ярты быуат буйы кытай коллоғонда интегегеүе һақында аяуһыз хәкикәтте яза:

«Халык ниңә һәләк булды?»

Түрәләр ят илдең алтынына һәм татлы һүзенә алданды. Юлбаһсылар ауырлыҡһыз, еңел һәм тук тормош теләне. Улар сит ер ебәген кейзе, үз телен һәм ата-баба ғәзәтен түбән күрә баһланы. Кустылар ағаларға баһ бир-

мәне, улдар атайзарына каршы сыжты...

*Һәм шул сәт Күк Тәңре әйтте: "Һин үз Кануныңды һат-
тың — һәләк бул!"»*

Был — мәңгелек тарих һабағы.

Дәүләттәр сит дошман яуынан ғына емерелмәй. Улар эс-
тән серей. Хакимдар үз байлығы өсөн законды һатканда,
һамыс урынына комһозлок килгәндә — дәүләт котолһоз
һәләкәткә юлыға.

Тик халык коллок михнәтен төбөнә тиклем татып, Түрә
Канунын кайтанан исенә төшөргәс кенә — кырк батыр
калка, һәм кағанлык яңынан терелә.

5. Дат басмас Канун

Түрә — дала цивилизацияһының һынмас бағаналы.

Кағанлыктар колаған, батшалар алмашынған. Әммә
Түрә атанан улға аманат булып күсеп килгән:

XI быуатта Йософ Баласағуни «Котазғу белек» әсәрендә
уны**Көни Түрә**— «Төз һәм Һынмас Ғәзеллек Кануны» тип
атай;

XVII быуатта Тәүке хан менән бөйөк Түлә, Казыбек, Әй-
текә бейзәр уны«**Ете Ярғы**»канундарына әүерелдерә;

XIX быуатта бөйөк Абай:«*Һамысһыз кеше — кеше түгел,
ә буш шәүлә*»тип белдерә.

Түрә иҫбатланы: һаклык һәм ғәзеллек бер һасан да иҫкер-
мәй. Ул ике мең йыл элек һисек кәрәк булһа, бөгөн дә әзәм
балаһына шулай ук үтә кәрәк.

Икенсе Өлөштөң йомғағы: Әзәм Балаһының ка-

Капкалары

II Өлөш үзөнө тейешле юлды үтте.

Без дала иманының мөһабәт, тере космосын күрзек:

Тәңре— Зәңгәр Күк, юғары акыл, ғәзеллек һәм яктылык;

Ер-Һыу— Изге Тупрак һәм Тереклек Һыуы, туйындырыусы Инә;

Өмәй— бишек йылыһы һәм катын-кыздың изге назы;

Аруактар— яурын артында торған изге ата-бабалар рухы;

Бай тирәк— донъялардың тигезлеген тоткан Мәңгелек Тереклек Ағасы;

ҺәмТүрә— хандар за, ярлылар за Уның алдында тиң булған Бөйөк Ғәзеллек Кануны.

Был донъя камил, кәтғи һәм изге.

Ләкин ошо мөһабәт Ғаләмдең тап уртаһында кем тора?

Тимерказык тирәләй йондоззар кем өсөн өйөрөлә, кем өсөн яз көнө үлән сәскә ата һәм шишмәләр сылтырай?

Донъяның тап үзәгендә ул — үлемле, һынаулы, әммә күнеленә мәңгелек рух осконо һалынған:**Әзәм Балаһы**-баһып тора!

II Өлөштөң капкалары ябыла.

Без III Өлөшкә аяк баһабыз:«Дала уртаһындағы кеше»...

III. ДАЛА УРТАНЫНДАҒЫ КЕШЕ

Был күк астында без кембез: йән, тәкдир һәм үлем

16-СЫ ҺҮЗ. КҮК МЕНӘН ЕР АРАҢЫНДА ТОРҒАН КАТЫ БАСЫУ: КЕШЕНЕҢ ҒАЛӘМДӘГЕ УРЫНЫ

«Өстә Күк Тәңре, аста Коңгор Ер яралғанда, икеһе араһында әзәм балалары яратылған...» (Күлтиген хөрмәтенә куйылған ташъязма, 1-се юл, 732 йыл)

1. Ком бураны һәм тура басыу

Кот оскос Карағом йәки Гоби сүлендәге котло ком буранын күз алдына килтерегез. Һары ком диуары күк йөзөн бер нисә секунд эсендә каплай. Көндөзгө яктылык кызыл энәргә әүерелә. Елдең көсө шул тиклем каты — ауыр йөк тейәлгән дөйәнә йығып һала, вак таштар йөзсә канға тиклем өтөп ала.

Бындай кот оскос стихия эсендә кеше инстинкт менән куркып бөгәрләнә, йөзтүбән ергә каплана һәм толобоноң итәгенә башын тыға — үзен акылдан язған ғаләми көстәр янып көл итәсәк вак бөжәк кеүек хис итә.

Ә хәзер дала кағандарының 732 йылда Орхон мәрмәренә сүкеп калдырған бөйөк һүззәренә бағығыз.

Улар: *«Кеше — илаһтар аяғы астындағы тузан»* тип язмаған. Һәм: *«Әзәм балаһы — караңғы языкта һәм көсһөзлөктә тыуған кол»* тип тә әйтмәгән.

Күлтиген һәйкәленең иң тәүге үлемһез юлы кешене бөтөнләй башка юғарылыкка күтәрә:

Üze kök tenri, asra ya yüz yer qilintuqda, ekin ara kişi oyli qilinmiş...

«Өштә Күк Тәңре, ашта Коңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әзәм балалары яратылған...»

«Икеһе араһында» (ekin ara) тигән һүззәр — ябай географик арауык түгел. Был — кешенең иң оло тәғәйенләнеше!

Барлыкка Килтереүсе кешене тап уртаға куйған:

Ер астына — куркыу һәм сереү караңғылығына түгел.

Күк йөзөнә лә — кеше аяғы басмаҫ һалкын йондоззар араһына ла түгел.

Ә нәкуртаға — Күк менән Ер араһындағы фекер йөрөтөүсе тере күпер итеп куйған!

2. Кол да, залим да түгел: асык Күк астында без кем?

Быуаттар ағышында кешелек акылы бер сиктән икенсе сиккә ташланды.

Кайһы бер халыктар әзәмде тыумыштан гонаһлы ер корто тип иглан итте, ғүмер буйы ерзәге бөтә шатлыкты түбән күреп, кол булып үкенеп йәшәргә өндәне. Икенсе цивилизациялар киреһенсә, сикһез тәкәбберлеккә батып: әзәмде «тәбиғәт батшаһы» тип атаны, ер астын таларға, таузарзы шартлатырға, йылғаларзы кирегә ағызырға һәм сәскәле дала-ларзы үле карьерзарға әйләндерергә хакы бар тип һананы.

Боронго Дала фэлсэфәһе был ике яңылышыуы ла кәтғи кире какты.

Күсмән кеше ике төп хәкикәтте якшы белгән:

1.Һин тәбиғәттең коло түгелһең.Һинә зиһен, азат их-тыяр һәм намыстың изге ялкыны бирелгән. Һин ат әйәрләп, яуза ырыуынды якларға, баландың бишеген йылытырға һәм хәүеф-хәтәрҙең күзенә тура бағырға һәләтлеһең.

2.Ләкин һин донъяның хужаһы ла түгелһең!Ер — һинең талай торған урман йәки бакыр бәзың түгел. Ер — һине ашатыусы изге Инәң. Күк — һинең баш Хөкөмдарың һәм юғары Кануның. Хаклык юлынан бер генә азым тайпылһаң, тәбиғәтте бысратып, көсһөҙҙәрҙе талаһаң — Күк менән Ер өстөндә тоташыр ҙа, һине тузанға әйләндерер.

Дала рухында кеше — **Ғаләми тигеҙлектә һаклаусы яугир.**

Уның изге бурысы — ерҙә тура басып тороу. Күктөң изге фатихаһын алыу, Ерҙең паклығын һаклау һәм һәр баһкан азымы өсөн киләсәк быуындар алдында яуап тотуу.

3. «Әзәм балаһы» (Кише уғлы): уртаҡ тамыр кеүәте

Ташъязмалағы ошо оло һүзгә игтибар итегеҙ: **Кише уғлы (Kişi oğlu)** — «Әзәм балаһы, кеше заты».

Был һүзҙәрҙә айырым купыйған тәкәббер яңғызлык юк. «Әзәм балаһы» булыу — түбәндәгеләрҙе һәр ваҡыт иҫтә тоту тигәнде аңлата:

Һин был донъяға бушлыктан килмәнең. Һинең артыңда — кышкы бурандарҙа өшөгән, каты йоттарҙа ас калған,

һинә ғүмер бирер өсөн һуңғы йотом һыуын уртаклашкан йөзәрләгән атай-әсәйзәрәң тора.

Һин яңғыз үзең өсөн генә йәшәмәйһең. Һинең алдында — балаларың, ейәндәрәң һәм бүләләрәң ята. Уларға ниндәй ер калдырыуың — йәшел сәскәлә йәйләүме, әллә янған сүллекме — бөгөнгө һайлауыңдан тора.

Яңғыз кеше дала киңлегендә көсчөз. Ә үзен ата-бабаларың өзөлмәс сылбырының бер өлөшө икәнән белгән кеше — еңелмәс була.

4. Кыска ғүмер һәм Мәңгелек Исем (Мәңге Ат)

Билге каған һәйкәлендә кәтғи һәм хикмәтле хәкикәт уйылған:

Öd Təŋri yasar, kişi oyli qor ölgeli törümiş...

«Заманды Тәңре төзөй; ә әзәм балалары барыһы ла үлем өсөн донъяға яралған...»

Үлем бында оло бәлә йәки кәһәр тип кабул ителмәй.

«Түрүмеш» (törümiş) һүзе — «Түрә Кануны буйынса тап шулай төзөлгән» тигәнде аңлата. Кояш астындағы һәр тере йән — йәшел үлән дә, етез саптар ат та, еңелмәс батыр за тыуа, сәскә ата һәм үз мәззәтендә китә. Кеше үлемле, сөнки ул тәбиғәттең тере әйләнешенәң айырылғыһыз өлөшө.

Ләкин ерзәге ғүмерзең кыска булыуы уны сикһез кәзерле итә!

Әгәр кеше мәңге йәшәһә — ул изге ғәмәлдәрән кисектерер, ялкауланыр һәм түбәнһерер ине. Әммә мәззәтендең Күк Тәңре тарафынан үлсәнгәнән белгәндә, үткән һәр якты

көн оло һынауға әүерелә:

Көшөзгә ярзам итеп өлгөрзөнмө?

Биргән һүзәндә тоғро калдыңмы?

Намысыңа куркаклык ташы төшөрмәнәңме?

Кешенәң кәүзәһе кәберзә тупракка әйләнер. Калдырған алтындарын батшалар талап бөтөр. Ебәк кейемдәр серер. Быуаттар аша йәшәй торған берзән-бер хазина каласак — ул кешеләрзәң рәхмәтле хәтерендә һакланған изге **Мәңге Ат (Mengü At)!**

Кеше күкрәгендә нимә йәшәй?

Без кешенәң кайза баһып торғанын аңланык: донъяның үзәгендә, Зәңгәр Күк менән Коңгор Ер араһында.

Ләкин уны тере иткән көс нимә? Уның үпкәһенә һауа, таһмырзанына кан, ә йөрәгенә каһарманлык биргән көзрәт нимәлә?

Ни өсөн боронго төркизәр тын алыузы, батырзың эске ихтыярын һәм изге Күктән ингән нурзы бер касан да бутамаған?

Тыуған мәлдә күкрәктә кабынған йәшәү осконо һуңғы сәғәттә кайза оса?

Без кеше йәнәһең тәрән серзәрәһә төшөнәбез: **Тын, Сөр һәм Кот...**

17-СЕ ҺҮЗ. ТЕРЕКЛЕК ҺУЛЫШЫ: КЕШЕНЕ НИМӘ ТЕРЕ КЫЛА? (ТЫН, СӨР ҺӘМ КОТ ТӘҒЛИМӘТЕ)

«Күкрәктә тын бар сакта — әзәм иҗән... Күк Тәңре кот бүләк итте... Был ирзең коростай сөрө һәм ихтыяры бар...» (Мәхмүт әл-Кашғари, «Төрки һүззәр һүзлеге», 1074 йыл)

1. Шәүләһен юғалткан яугир

Канлы походтан бер яраһыз иҗән кайткан яугирзе күз алдына килтерегез.

Ул үз тирмәһе алдында атынан төшә, эскә үтә, ак кейезгә ултыра. Күкрәге тыныс күтәрелеп тын ала, тамырзарында йөрәге тигез һуға, ул ағас туҗтактағы кымызға кулын һуза. Ләкин акһакалдар уға бер генә караш ташлау менән, кайғынан күззәрен түбән йәшерә.

Сөнки уның карашы һүнгән. Күз караһында йәшәү ялкыны юк. Яурындары төшкән, ә тауышы гүр төпкөлөнән сыккандай тонок яңғырай. Уның кәүзәһе тере, ләкин уны кеше иткән иң кәзерле нәмә селпәрәмә килгән.

Карт имсе уның түбәһенә кулын куя ла, туғандарына ауыр һүззәрзе әйтә: *«Күкрәгендә тыны бар. Әммә уның сөрө һынған, ә күңел кото кош булып оскан. Алдыбызга бары*

батырзың буш шәүләһе генә ултыра».

Көнбайыш ғалимына был сәйер тойолор ине: йөрәге тинһә, үпкәһе һулаһа — кеше иҫән тигән һүз!

Әммә боронғо дала акылы бындай ябай караш менән сикләnmәгән. Күсмәндәр яҡшы белгән: кешеләөс төрлө рухи көсйәшәй, һәм уларҙы бутау — үлемгә тиң.

2. Бер кәүзәлә өс оло көс: Тын, Сөр һәм Кот

Дала аҡһаҡалдары өйрәткәнсә был өс башланғысты ентөкләп аңлайыҡ:

I. Тын (Tin) — Кәүзәнең ябай һулышы

Был — иң ябай биологик тереклек.

Һауа үпкәгә инә һәм кире сыға. Кеше тын ала, дала төлкөһө тын ала, күктәге бөркөт тын ала, язғы елдә кылған үләнө тын ала.

Боронғо төрки язмаларында бөтә тере йәндәрҙе бер һүз менән: **тынлылар (tinklilar)**, йәғни «тын алыусылар» тип атағандар. Ә кешенең физик ғүмере тамамланғас, ташка ошо кыска һүзәрҙе сүкәгәндәр: **«Тыны өзөлдө» (Tini özöldi)**— «Һулыш ебе өзөлдө».

Тын кешегә ваҡытлыса ғына бирелә. Һулыш туктанымы — тән һыуына һәм кире Көңгөр Ер косағына инә.

II. Сөр (Sür / Сүлдө) — Намыс һәм ихтыяр бағаналы

Был — хайуандарҙа булмаған оло рухи көс. Был — кешенең холко, дәрәжәһе һәм һынмас эске каһарманлығы.

Мәхмүт әл-Кашғари һүзлегендә коростай ошо ғибәрә һаҡланған: **«Ирҙең сөрө бар» (Er süri bar)**— «Был ирҙең

ныклы сөрө бар».

Был нимэ тигэнде аңлата? Был — һинен алдында куркак та, ярамһак та түгел, ә тура карашлы, нык басқан, тирэ-яктағылар ихтирам иткән батыр зат тора тигэнде аңлата.

Сөртөшөнсәһе хәрби байрак рухын аңлаткан **Сүлдә** (**Сөлдә**) һүзе менән тамырзаш. Әгәр яугирзәрзең сөрө һынһа — йөз меңлек ғәскәр зә коралын ташлап, йөз батыр алдынан куркып касасак.

Сөрө һынған кеше колға әүерелә. Ул ашай, йоклай һәм тын ала ала, әммә уның намысы юк.

III. Кот (Qut) — Күктән иңгән изге бәрәкәт нуры

Был — кешегә иңгән иң серле һәм изге Галәми көс.

Әгәр Тын — ябай һауа, ә Сөр — һинен шәхси ихтиярын булһа, **Кот — ул Күк Тәңренен оло бүлгә.**

Был — уңыш, бәхет, ижади көс һәм изге рухи яктылык осконо. Котто урлап та, алтынға һатып алып та булмай. Ул Күк Тәңренән төшә һәм изге Өмәй Инәнен усында йылытыла. Әгәр өйзә Кот булһа — ғаилә татыу була, усакта ялкын дәртле яна, һау-сәләмәт балалар тыуа, мал-тыуар үрсей.

3. Якут «Олонхо»һының сере: өс катлы йән

Себерзең калын тайғаһында йәшәгән якут (саха) халкы үзенең бөйөк «Олонхо» дастандарында кеше йәнненең ошо өс тамырын бөгөнгәсә һаклап алып калған:

1. Буор-кот («Тупрак йәне»):

Был — балсыктан, һөйәктән һәм итәнән торған физик тәнебез. Үлгәндән һуң ул сереп, кире кара тупракка әйләнә.

2.Салгын-кот («Һауа йәне»):

Был — тын алыу, хистәр, хәтер һәм уйзар. Үлем килгәндә ул ирекле елгә кушылып тарала.

3.Ийә-кот («Әсә бүләк иткән изге йән»):

Был — юғары Тәңренән туранан-тура ингән үлемһез намыс осконо, рухи яктылык. Нәк ошо Ийә-кот кешене кеше итә. Уны бысак менән киҗеп тә, утта яндырып та булмай.

Ә ошо өс йәнде бергә берләштереп тоткан бағана — тап ошо **Сүр (Сөр)**— кешенең ихтыяр каркасы.

Әгәр кеше кәрзәштәрәнә хыянат итһә, ялған һөйләһә һәм куркаклык күрһәтһә — уның Сөрө һына, Ийә-кот кәүзәнә ташлап оса, һәм кеше акылһыз хайуанға әйләнә.

4. «Котом, кайт!»: каскан оскондо кире кайтарыу

Башкорт һәм казак этнографияһында иң боронго изге бер йола һакланған: **Кот койоу (Құт құю)**.

Әгәр сабий йәки өлкән яугир кот оскос куркыу кисерһә — бозло буранда катып калыузан сак котолһа, яуза кан күрөп тетрәнһә йәки якындарын юғалтһа — уның эске йәшәү көсө какшаған. Кеше көлөүзән туктаған, ябыккан, күз алдында һүнгән. Дала халкы: **«Кото осто, кото касты»** тигән.

Шул сак тәҗрибәле оло инәйзе сакырғандар.

Ул сырхаузы ак кейезгә ултыртып, башы өстөнә саф шишмә һыуы һалынған табак тоткан да, унда иретелгән курғашты койған. Курғаш шишмә һыуында сәсрәп, куркыузы йоккандай төрлө сәйер һындар яһап каткан.

Оло инэй кешенен башынан һыйпап, изге эсэ назы менән боронго сакырыузы йырлаган:

«Котом, кайт! Котом, кайт! Үз ояңа кун, йөрәгең ин!».

Һәм кеше озайлы кара баһыузан уяңандай аңына килгән. Кулдарға йылылык кайткан, йөзөнә кан йүтергән, күззәре кабаттан яктылыкты күрә башлаган.

Хаклык менән яуланған бәхет

Кеше ошо өс таяныста тора: күкрәктә һулыш бар сакта (**Тын**), намыс һынмаған сакта (**Сөр**), һинен йәнен тере.

Ләкин ни өсөн Күктән иңгән **Кот**кайһы бер кешеләрзә картайғансы балкый, ә икенселәрзән кош булып осоп китә — хандарзы дәүләтһез, байзарзы хәйерсе калдыра?

Ни өсөн Кот — ябай осраклы уңыш түгел, ә намыс өсөн бирелгән иң кәтғи имтихан?

Без Даланың иң тәрән серзәренен берененә якынлашабыз: **Кот бәрәкәте — ни өсөн Күк уны тик яуап тота белгәндәргә генә бирә...**

18-СЕ ҺҮЗ. КОТ — ТӘКДИРЗЕН КҮКТӘГЕ ОСКОНО: БӘРӘКӘТ ҺӘМ ТЕРЕКЛЕК КЕҮӘТЕ

«Тәңре ялкаған өсөн, үземдең котом булған өсөн каған булып тәхеткә ултырзым... Түрә менән ил ныклы, кото уның көн һайын артыр...» (Билге каған ташы, 735 йыл; Йософ Баласағуни, «Котазғу белек», 1069 йыл)

1. Хандың қолауы: Алтын сатырзан кот касканда

744 йылдың кышы. Кар басқан кырыс далала һалкын ел янған ебәк сепрәктәрзе осора. Икенсе Төрки кағанлығының алтын тәхете буш тороп калған.

Кискә кәзәр генә оло хаким тиҫтәләгән төмөндәр менән идара итә ине, ә ят бөйөк державаларзың илселәре уның сатыры алдында йөзтүбән ятып баш эйә ине. Уның барыһы ла бар ине: көмөш тулы хазина баззары, һайлап алынған саптар йылкы өйөрзәре, меңәрләгән тоғро нөгәрзәр. Ләкин барыһы ла бер мәлдә селпәрәмә килде. Яугирзәрзән уктары тетиғаға буйһонмаҫ булды, мал-тыуар аяуһыз йотта кырылды, ә туғандаш ырыузар хакимдан күззәрен яуыз нәфрәт менән борзо.

Нимә булды? Хаким мәңгелек Түрә Канунын боззо — үзенең комһоз теләктәре хақына ғәйепһез туғандарының канын койзо. Һәм шаһиттарзың шыбырлап һөйләүенсә, тап

ошо төндө сатырзың төтөн сыга торған төньягынан кап-кара күккә көмөш нур урғылып осоп китте.

Күк унан үзенен **Котон (Qut)** тартып алды.

Күктән бирелгән был изге оскон булмаһа, теләһә ниндәй батша ябай хәйерсегә әүерелә, ә иң көзрәтле ғәскәр зә бер ус дошман алдында куркып каса. Котто тонналарса алтынға һатып алып та, корос кылыс көсө менән тартып алып та, затлы кан хокуғы менән мирас итеп калдырып та булмай.

Бөйөк дала дәүләттәрен тотоп торған ошо көзрәтле күк бәрәкәте нимә ул? Ни өсөн Йософ Баласағуни үзенен үлөмһез китабын тап ошо Котто һаклау фәне тип атаны?

2. Традицияның төп үзәге: Кот төшөнсәһенең асылы

Төрки халыктарының дини-фәлсәфәүи, әхләки һәм йәмғиәт мирасында **Кот (Qut)** төшөнсәһе үзәк урынды биләй.

Бер үк вакытта ғаләми тәртиптең нигеҙе, кеше күнеленен яктылығы һәм дала халык хокуғының бағанаһы булған *Кот*-түбәндәгеләрҙе аңлата:

Бейек Мәңге Тәңренән иңгән изге фатиха һәм бәрәкәт;

Тереклектен йөрәктә типкән йәнле көс-кеүәте;

Ысын изге бәхет, уңыш һәм ижади дәрт;

Ғәзел дәүләт идараһының күктән танылған хокуғы;

Йорттоң именлеге, балаларзың һаулығы һәм усақтың муллығы.

Тарих фәнендә Кот төшөнсәһен йыш кына ике яңылыш тар калыпка һалырға маташтылар:

1.Тар нәсел хокуғы тип күреү:Котто бары тик батша затының (Ашина йәки Сыңғыз нәселенен) тәхеткә ултырыу харизмаһы тип кенә аңлатып, ябай көтөүсенен, тырыш эсәнен һәм тирмә усағының котон иғтибарзан ситтә калдыруу;

2.Ябай тылсымға кайтаруу:Котто әхләкһез «тылсымлы флюид» кеүек күреп, уның Түрә Канунына һәм намыс сафлығына туранан-тура бәйле икәнен онотоу.

Сығанактар раслай:**Кот — ул намыска һәм ғәзеллеккә сиктән тыш һизгер изге бәрәкәт.** Ул бер кемгә лә мәңгелек шәхси милек итеп бирелмәй. Кот хаклык хакимлык иткән ергә төшә, ә тәкәбберлеккә, ялғанға һәм аяуһызлыкка бирелгән кешенән шунда ук осто-китте осоп китә.

3. Кағанлык таштарындағы язмалар: Күк мандаты һәм Инәлек курсауы

Орхон ташъязмаларында Кот ике айырылғыһыз якта асыла:

Дәүләттең хәрби һәм сәйәси күк мандаты

Билге каған язмаһының 9-сы юлында хаким үзенен тәхеткә ултырыуын тап ошо изгелек менән бәйләй:

«Teŋri tegrä teŋridä bolmış türk bilge qaγan bu ödkä olurtum... Teŋri yarlıqaduq üçün, özüim qutim bar üçün qaγan olurtum...»

(«Күктәй, Күктә яралған төрөк Билге кағаны был заманда тәхеткә ултырдым... Тәңре ялкаған (бойорған) өсөн, үземдең котом булған өсөн каған булып ултырдым»).*

Төрки дәүләтенең легитимлык формулаһы бына ошон-

дай:

1. *Teñri yarlıqadi*— Тәңре ихтыяр итте (фатиха бирзе);

2. *Qut berti*— Тәңре кот бүләк итте (юғары мандат);

3. *Küç berti*— Тәңре ғәскәри көс-кеүәт бирзе.

Әгәр хаким хаклыктан тайпылһа, Тәңре котон кире ала (*qutsuz bolmaq*— котһоҙ калыу), ғәскәр еңелә, ә халыҡ яуыз батшаны тәхеттән төшөрә.

Инәлек Кото: Өмәй Инәнең курсауы

Күлтиген ташының 31-се юлында был төшөнсәнең иң саф әске асылы күренә:

«Umay teg ögüm qatun qutiña inim Köl Tégin er at boldi...»

(«Өмәй кеүек ғәзиз Инәм-катындың *кото аркаһында кустым Күлтиген яугир исемен яуланы...*»)*.

Бында Кот — канлы яу көсө түгел, ә бишекте курсалау-сы Өмәй Инәнең изге назы, әсәнең сабыйға биргән бәрәкәт-ле һулышы. Әсә котон тойоп үсмәгән бала кырыс далала сыныккан батыр була алмай.

4. Йософ Баласағуниҙың «Котазғу белек» дастанындағы Кот фәлсәфәһе (1069 йыл)

Кот төшөнсәһенең иң юғары фәлсәфәүи түбәһе — **Йософ Баласағуниҙың «Котазғу белек» («Кот бирә торған белем»)**дастаны.

Дастандың икенсе бүлегендәге төп образ — вәзир **Айтолды** («Тулған Ай»), ул нәк ошо Коттоң тере шиғри образы булып тора.

Көнтүғзе каған менән әңгәмәләшкәндә Айтолды Коттоң

ҒӘЖӘП ХОЛКОН АСА:

1.Тура тормаусанлык һәм етезлек:

Кот — тайҕак битләүзә тәҗәрәп барған көмөш шар кеүек йәки кырағай кош кеүек. Ул бер кемдең дә мәңгелек милкенә әйләнмәй. Көтмәгәндә килә һәм шулай ук етез оһоп китә;

2.Акылһызға төшкән Коттоң ағыуы:

Әгәр Кот назан, көмһоз һәм канһыз кешегә төһһә — уны акылдан яззыра. Намыһыз байлык һәм влас кешене һәләк итеүсе ағыуға әйләнә;

3.Түрәнең Коттан өстөнлөгө:

Бары тик тоғролок һәм ғәзеллек (**Көһилек**) хөкөм һөргән ерзә генә Кот тамырлана һәм дәүләттең мәңгелек именлегенә әүерелә.

Баласағуни оһо коростай юлдарзы яза (673-сө бәйет):

«Кото килһә әзәмгә белеме артыр,

Белем менән бар теләктәренә етер...»

Кот кешегә байлык өсөн түгел, ә акыл һәм яуаплылык өсөн бирелә.

5. Халык йолаларындағы Кот: кот койоу һәм уһак кото

Дала халкының көндәлек тормошонда Кот — һәр ғаиләнең тере йөрәге булған:

«**Котло йорт**»:иһеге аһык, куһакһыл, өлкәндәрзә хөрмәт иткән, сабыйзар көлгән тирмәгә карата әйтелгән;

«**Кото оһто**»:каты куркыу кисергән кешенең күңеленән

кот ояһы какшағас, башына курғаш койоп, йәнен тынысландырғандар;

«Кот кайтарыу»:һатылған малдың йүгәнен йәки бауын өйзә калдырыу ғәзәте булған: мал менән бергә йорттоң кото сығып китмәһен тип шулай иткәндәр.

Кот күзгә күренмәс оскон һаналған. Уны сүп-сар менән бысратырға, ғайләләге ғауға менән кыуып ебәрергә ярамаған.

6. Бөгөнгө заманға фәһем: комһозлокка каршы яуап

XXI быуатта, кешелек комһозлок, эгоизм һәм шәхси байығыу шашыныуында быуылып ятканда, боронго Кот төшөнсәһе шифалы дарыу кеүек яңғырай.

Бөгөнгө кеше уңышын үзенә хәйләһенә генә кайтарып калдыра, көсһөзәрзе түбәнһетә. Тәрки акылы был тәкәбберлектә тамырынан өзә: һинәң һәләтең, вазифаң һәм табышың — һинәң шәхси милкәң түгел, ә халыкка хезмәт итеү өсөн Күктән бирелгәни**зге аманат**. Был яуаплылыкты оноу — үзендә үзәң котһозлокка дусар итеү менән бер.

Традицияның төп законы:**кояштай бүләшеү**. Һин донъяға ни тиклем күберәк якшылык өләшәһең — аска икмәк бирәһең, етемгә ярзам итәһең, өйөндә татыулык урынлаштыраһың — Күктәң бәрәкәте йортоңа шул тиклем мул инәсәк. Котто һаклау — өйзә насар уйзарзан тазартыу, ата-әсәңә ихлас рәхмәтле булыу һәм намысыңды таза тоту тигәндә аңлата.

Упкын өстөндөгө күпер: Мәңгелек сәгәттәре

Кеше ғүмер буйы үз Котон күз караһылай һаклаһа ла,
уның өстөндә аяу белмәс бөйөк ғаләми көс баһып тора.

Вакыт.

Дала батырына нисә тапкыр қояш қалқыуын күрергә
язылған? Уның қулдарындағы тетива қасан өзәләр зә, сап-
тар аты қайһы тозлокта мәңгегә туктар?

Орхон менән Йәнәсәй ташъязмаларында донъя шиғриә-
тендә тиңе булмаған өзгәс ауаз яңғырай: *«Вакытты Тәңре
бүлә, ә әзәм балалары үлем өсән яралған... Мин үземдең за-
маныма туйманым!»*.

Боронғо төрки өсән вакыт —«Өд» (Öd)— стәнәләғы
ябай сәгәт уғы булмаған. Был ғүмер мизгелдәрен һәм йөрәк
тибешән үлсәп биреүсә Күктең Үзе булған!

Кеше күнәлендәге мәңгелек теләге менән қотолғоһоз
үлем хәкикәтен нисек яраштырырға?

Был хакта —**19-сы Һүззә: Заманды Тәңре бүлә...**

19-СЫ ҺҮЗ. ЗАМАНДЫ ТӘҢРЕ БҮЛӘ: ТӘКДИР ҺӘМ МӘҢГЕЛЕК СӘҒӘТТӘРӘ

«Öd Teñri yasar, kişi oyli qor ölgeli törümiş...» («Заманды Тәңре төзөй һәм бүлә; ә әзәм балалары бөтәһе лә үлем өсөн донъяға яралған...») (Билге каған һәйкәле, зур язма, 10-сы юл, 735 йыл)

1. Нисәнәнән тайпылмаҫ ук: Кире алып булмаҫ хөкөм

734 йылдың көзө. Сатырза Бөйөк Билге каған аяуһыз үлем һыزلаныуҙары кисерә. Хыянатсы Буйрук-чор ашаткан ағыу эске ағзаларҙы өтөп ала.

Тирә-якта имселәр каушап өйөрөлә, һаксылар шикле һәр кемдең башын сабырға әзерләнеп кылыс һабын кыса. Ләкин каған үзенең хәлһезләнгән кулын өскә күтәрәп, уларҙы туктата. Хакимдың карашы тирмәнең төтөн сыға торған урынына — Ханғай тауҙары өстөндә өйөрөлгән тәүге кар бөртөктәрөнә төбөлгән.

Уның һуңғы һүзҙәрәндә үлтереүселәргә карата нәфрәт тә, һуҡыр куркыу за, шәфкәт һорап ялбарыу за юк. Ул ташсы оҫталарҙы саҡыртырға куша һәм киләсәк быуындар өсөн мәңгелек аманатын яҙыра: *«Ваҡытты Мәңге Тәңре Үзе бүлә. Ә әзәм балалары бөтәһе лә үлем өсөн яралған».*

Күп кенә боронго мәзәниәттәрзә үлем яуыз язмыш кәһәре йәки хаостың мысқыллауы тип кабул ителгән. Ә дала күсмәне өсөн үлем — ғаләми тәртип, юғары Күк тарафынан үлсәп бирелгән изге **Өд (Öd)** вакытының тамамланыуы һаналған.

Дала яугире язмыштан таш монастырзарға касмаған, бушка тағы бер көн һорап ялбармаған. Ул үз үлеменә каршы башын юғары күтәрәп басқан — сөнки үлемде еңеүзән берзән-бер юлы бар: бирелгән мөззәтенде намысың һәм исеменә быуаттар аша сыңларлык итеп йәшәп үтеү!

2. Вакытты даласа тойолошо: Мәңгелек менән көн кыскалығы араһында

Тәрки рухи донъяһында вакыт һәм тәкдир мәсьәләһе — иң батыр һәм тәрән фәлсәфәүи төйөндәрзән берәһе.

Билгә каған ташына сокоп язылған коростай оло формула күсмәндәрзән вакыт асылын билдәләй: Күк заман менән идара итә, ә үлемлә әзәм был қояшлы донъяға кәтғи бирелгән мөззәткә генә килә.

XIX быуаттың көнбайыш ғалимдары күсмә халыктарзы «һуқыр язмышка буйһоноусы пассив фаталистар» тип яңылыш яззы. Имеш, тәкдиргә ышаныу дала кешененә ихтыярын быуған.

Ләкин сығанактар — Орхон менән Йәнәсәй таштарынан алып сәсәндәр кобайырзарына һәм Коркот ата дастандарына тиклем — бының киреһен иҫбатлай.

Тәрки тәкдир төшөнсәһе бер касан да өмөтһөзлөккә ки-

лтермэгэн. Киреһенсэ, ул**коростай** **каһарманлыкты**тәр-биэлэгән. Үлем сәгәтен Күктең тыумыштан билдәлэгәнән белеү яугирзе дошман кылыстары алдында калтыраузан азат иткән, бирелгән вакытты иң юғары дәрәжә һәм намыс менән үтергә дәртләндергән!

3. Билге каған язмаһы: «Өд Тәңре яһар» сере

Билге каған һәйкәленең 10-сы юлындағы һүззәр төрки ақылының төп серзәрен аса:

«Өд» төшөнсәһе: Тереклек Вакыты

Боронғо төрки телендәге**Өд (Öd)**тамыры ябай механик сәгәт уғы түгел. Был:

Срок, мизгел, дәүер;

Емештең бешеү вакыты, үләндәр сәскә аткан осор, күсе-неү мәле;

Эзәм балаһына Күктән бүлеп бирелгән биологик ғүмер мөззәте.

Вакыт бушлыкта осоп барған үле ук түгел, ә Ғаләмдең тере циклик нулышы итеп тойолған.

«Яһа-» кылымы: Ғаләми тәртипте урынлаштырыу

Яһа- (yasa-)кылымы: «тәртипкә килтереү, канун буйын-са тейешле өлөштө бүлеп биреү, камил форма яһау» тигән-де аңлата.

«*Өд Тәңре яһар*»— Күк вакытты ситтән генә күзәт-мәй,**Күк Үзе ғүмер сәгәттәрен бүлеп бирә**. Һәр кемдең ерзәге юлына сикте Күк Тәңре һала.

Кешенең үлемле булыуы«**түрүмеш**» (**törümiş**)һүзе

менән белдерелә — ул Түрә тамырынан яралған. Кеше кай-
һылыр гонаһ өсөн язаланмай: үлем — Галәм яратылғанда ук
һалынған изге тәбиғи канун. Был хәкикәт менән килешеү
— рухи камиллыктың билдәһе һаналған.

4. Йәнәсәй таштарындағы өзгөс ауаз: «Заманыма туйманым»

Йәнәсәй буйында һәм Тыва үзәндәрендә табылған йөзәр-
ләгән кәбер таштарында кеше күңеленә иң саф һағышы
һакланған.

Һәр язмала тиерлек донъя менән хушлашыуың ошо өзгөс
юлдары кабатлана:

*«Көнгә, Айға, илемә туйманым... Заманыма туйманым...
Айырылдым...»*

*(«Künke, ayqa, ilime toymadım... Ödke toymadım...
Adrıldım...»)*.*

Бында тамук ғазаптарынан калтырау юк. Бында — ерзәге
якты йәшәүгә сикһез, саф мөхәббәт ята! Батыр ғүмеренә
бик тиз үтеүенә, улдарынан, елғыр аттарынан һәм киң йәй-
ләүенән айырылыуына үкенә. Ләкин ул язмышка рәңнемәй,
Күктәң оло Түрәһенә баш әйеп, иреккә кош булып оса.

5. Мәхмүт әл-Кашғари язмалары: «Өд үтәр — әзәм тоймас»

«Диуану лөгәт әт-төрк» китабында заман ағышы хакын-
дағы боронго мәкәлдәр теркәлгән:

1. Мәңгелек тураһында (I том, 84-се бит):

«Өд үтәр — әзәм тоймас, кеше улы мәңгә калмас...»

(«*Ваҡыт үтә — кеше һизмәй зә кала, әзәм балаһы ерзә мәңгегә калмай...*»).

2.«Өдләк» төшөнсәһе (Заман куласаһы):

Кашғари боронғо шиғырзарзы килтерә: унда Заман осоп барған корос уктар менән йәнләндерелә. Көндәр уктарын тотоп калып булмай. Заман кешенең йәшлеген һәм көсөн үткәрәп, ер байлығының фанилығын искә төшөрә.

6. Коркот олатай акылы: «Келемле-китемле донъя»

Уғыз дастаны «Коркот ата китабы»нда акыл әйәһе һәр бүлектә ошо үлемһез юлдар менән башлай:

«Келемле-китемле донъя, һуңғы осо үлемле донъя!

Әзәл (тәүҙән) язылғанды бозоп булмай, әжәл еткәндә котолоп булмай!..»

Коркот ата батырзарзы хәүефтән касмаска өйрәтә. Әгәр яуза ятырға язылған икән — таш кәлгәләр зә коткара алмай; әгәр әжәлең етмәгән икән — дошмандың менәрләгән уғы ла теймәй үтеп китер. Был хәкикәт батырзы куркыузан азат иткән.

7. Бөгөнгө быуынға һабак: тәкдир алдындағы каһарманлык

XXI быуатта кешелек һәр нәмәне үз контроле астына алырға тырышып, көндәлек даими борсолоузарза өзгөләнә.

Кеше һәр нәмәне исәпләп, киләсәктән куркып йәшәй. Дала акылы быға каршы йән тыныслығы бүләк итә: Галәм һуқыр хаоска ташланмаған. Күктөң оло канунын таныу ке-

шегә эске ныклык бирә: акыллы кеше булдыра алмаган нәмәләрзән куркып көсөн бөтөрмәй, ә үзенң кулында булған төп бурысты — ошо урында намыслы хезмәт итеүзе намыс менән үтәй.

Икенсе мәһим һабак — мәңгелек яһалма йәшлек култың еңеү. Бөгөнгө цивилизация картайыузы һәм үлемде йәшерергә маташа. Ә күсмән традицияһы ғүмерзең һәр мизгелен: дәртле йәшлекте лә, оло аталык мәлен дә, акыллы сал картлыкты ла мәғрүр кисерергә өйрәтә. Үлемдән куркмаған кеше — бер ниндәй ер куркытыуы ла һындыра алмаслык рухи иреклеккә эйә була!

Алтын кояш нуры астындағы шатлык

Эгәр ғүмер шундай кыска һәм ваҡыт үлсәүле икән — донъя тик һағыштан ғына торамы?

Һис тә юк!

Тап ғүмерзең кыскалығы Кояш астындағы һәр якты көндө баһалап бөтөргөһөз оло киммәткә әйләндергән! Боронго төрки мәмерйәләргә бикләnmәгән һәм тәнен яфаламаған.

Ул был ерзе бар йөрәге менән кайнар яраткан: кояшта йылынған әрем есен, өйөргөргө сабыуын, йәш кыззарзың көлөүен, көмөш сәсүргеләр сыңын һәм күбекле язғы кымыз тәмен күнеленә һендергән. Былар барыһы ла оло бер төшөнсәгә — «**Кояш астындағы тормош**» (**Kün altında**) төшөнсәһенә берләшкән.

Ни өсөн күсмәндәр калкып килгән Кояшка баш эйгән? Төркизәрзең һәр һулыштан йәм табыу шатлығы нимәлә?

Был хакта —**20-се Һүззә: Кыска көндөң оло шатлы-
ғы...**

5-се һүз. Кыска көндөң шатлығы

«Altı otuz yaşıma... Elime, bodunıma toymadım! Kök teñridä küinke, ayqa adrıldım!... Qadashım-a, oyma-a, bökmädım!...» («Егерме алты йәшемдә... Илемә, халкыма туйманым! Күк Тәңрелә кояшқа, айға айырылдым!... Кәрзәштәрәм, һөйөклә кәүемем — һезгә бөкмәнәм (каны-кманым)!...») (Үйөк-Тарлаҡ йылғаһы буйындағы Йәнәсәй руник эпиграфияһы, E 1 комарткыһы, VIII–IX бб.)

Таштағы ялбарыу: Кояш астындағы егерме алты йыл

Себерзең кырағай Йәнәсәй ярындағы мүк басқан хоро каяға якын килегез. Мең йылдан ашыу элек уйып язылған кырыс руник тамғаларға бармактарығыз менән кағылығыз.

Бында хакимыҡ итеүзең коро йыл исәптәре лә, алтын хазиначар менән мактаныу за юк. Гранит таш аша безгә йәшәүгә булған ярһыу һөйөү менән һуғарылған кеше ауазы ишетелә: *«Ни бары егерме алты ғына йәшемдә инем... Илемә, халкыма һис туйманым! Зәңгәр Күктәге Кояш менән Ай-зан мәңгегә айырылдым!»*.

Был исемһез төрки батыры алышта йә һунарза йәшләй һәләк булған. Әммә фани донъянан киткәндә ул язмышына карғыш яузырмаған, «гөнаһлы тән» кәберлегенән касыу ту-

раһында хыялланмаған. Ул бер генә нәмәгә үкенгән: иртән-ге кояш нурзарының йылға өстөндәге томанды нисек ярып үтеүен, кылғанлы далала йәшел үләндең нисек калкыуын һәм тирмә тупһаһында йәш кәләшенең нисек ихлас көлөүен бүтән бер касан да күрә алмаясағына сызай алмаған.

Европа һәм Азияның урта быуат аскеттары фани донъяны тамук язаһы тип иглан итеп, үззәрен караңғы хөжрәләргә тереләй бикләгән бер мәлдә, дала кешеһе **Кояш астындағы донъяны** (*Kün altında*) Тәңренең иң бөйөк мөгжизәһе тип данлаған.

Боронго күсмә халык ни өсөн дини төшөнкөлөктө белмәгән? Һәр бер язғы ел һулышы изге бүләк һаналған төрөк донъяһының был бөйөк йәшәү шатлығы сере нимәлә?

Ер яктыһына бағышланған дала гимны: дини төшөнкөлөктө еңеү

Донъяның бик күп дини-фәлсәфәүи тәғлимәттәрендә матди ер донъяһына караш йыш кына фажигәле инкар итеү төсөн алған. Манихейлыкта, гностицизмда һәм бер нисә кырыс аскетик ағымда ерзәгә йәшәү «рух төрмәһе», тән ғазабы аша мөмкин тиклем тизерәк котолорға тейешле «яуызлык төйәгә» тип баһаланған.

Боронго төркизәрзең донъяға карашы иһә төп нигезенән **йәшәүзе тәбрикләүгә** королған.

Күсмә халык өсөн көндөзгө яктырткыс йылыткан якты

донъя — «**Кояш астындағы донъя**» (*Kün altınta / Көн асты*) — бер касан да гонаһлы йәки ләғнәткә төшкән урын һаналмаған. Киреһенсә, ул Тәңре тарафынан яратылған, хуш еслә кылған сәскәләре, саф дала елдәре, етез саптарзарзың тояк тауышы, корал сыңы һәм ғаилә усағының нуры менән тулылашкан гүзәл төйәк булған.

Ошо үзенсәлекле «шатлык биоэтикаһының» төп дәлиле — Саян-Алтай төбәгендәге Йәнәсәй эпитафияларының мөһабәт мирасы (йөз иллөгә яҡын таш һәйкәл).

Был язмаларҙа теге донъялағы язаларҙан куркыу, төшөнкөлөк һәм тәнгә ерәнәү юк. Улар калдырып китергә мәжбүр булғанер **тормошона бағышланған оло мәзһиә булып яңғырай**: батырҙар кояшка, айға, һөйөклө катындарына, тоғро язаштарына һәм тыуған ил кинәктәренә «туймауҙарын» (*toymadim*) һыктап белдерә.

Эпиграфика географияһы: «Kün altınta» концепты

Күлтегин хөрмәтенә куйылған Зур язмала (2-се юл) кешелек йәшәгән мөхиттең сиктәре кояштың хәрәкәте менән билдәләнгән:

«*İligerü kün toysiqqa, birigerü kün ortusiñaru, qurıñaru kün batsiqıñı, yirıñaru tün ortusiñaru... bunça bodun... barça maña körür. Kün altınta...*»

(«Илгәре — кояш сығышына, уңға — көн уртаһына,

артка — кояш байышына, һулға — тән уртаһына табан... ошонса халыкты үземә буйһондорзом... Кояш астында уларзың тыныс тормошон корзом»).*

Kün altınta(«кояш астында», «көн астындағы донъяла») идиомаһы төрөк фекерендә ер тормошоноң бөтә тулылығын кәүзәләндәрә. Кояш — яктылык һәм йылылык биреүсе Күктөң күренеп торған изге күзе. Кояш менән йылынған бөтә нәмә оло ихтирамға, һаклауға һәм ижади хезмәткә лайык.

Йәнәсәй элегияһы: «Тоумаq» һәм «Bökmek» кылымдарының семантикаһы

Үйөк, Барык, Элегеш һәм Чаа-Холь йылғалары үзәндәрәндәге (Тыва һәм Хакасия) кәбер таштарында боронғо руниканы өйрәнеүселәрҙе — В. В. Радловты, С. Е. Маловты һәм И. В. Кормушинды — хайран калдырған изге формулалар кабатлана:

«Тоумаq» кылымы (Тулыһынса кинәнеү, туйуу)

Боронғо төрки телендә **toy**-кылымы ябай ғына аслыкты баһузы аңлатмай. Был — бәхеттең иң юғары нөктәһен тойоп кинәнеү, тормош шатлығының сигенә етеү (ДТС, 570-се бит):

Е 1 комарткыһы (Үйөк-Тарлак):

«Elime, bodunıma toymadım!... Künke, ayqa toymadım!...» — «Илемә, халкыма туйманым! Кояшка, айға туйманым!»;

Е 10 комарткыһы (Элегеш):

«*Altun kergüme, künike toymadım!... Er erdemim için bökmädım!...*» — «Алтын тирмәмә, кояш яктыһына туйманым! Ирлек батырлығым (ир эрдәмем) өсөн кинәнеп бөтмәнем!».

Үлем кеше ғүмерен өзә, әммә яугир үз йөрәгендә тормоштоң сикһез татлы һәм гүзәл булыуын танып китә. Тормошка туймау (*toymadım*) — ул кешенең Күк Тәңрегә һулыш алыу һәм еңеү бәхете биргәнәнә белдергән иң юғары рәхмәте.

«Bökmek» кылымы (Канығыу, кинәнеп туйыу)

Уның менән йәнәш килгән **bök**-кылымы шатлыктың төбөнә тиклем кинәнеүзе белдерә. «*Bökmädım*» («каныкманым, кинәнеп туйманым») формулаһы дала донъяһының гүзәллегенән бер касан да туйып булмауын иҫбатлай. Батыр күпме генә йәшәмәһен — егерме алтымы йәки алтмыш йылымы — донъя уның өсөн һәр сак саф, мөгжизәле һәм изге булып калған.

Мәхмүт Кашғари шаһитлығы: йөрәк фәлсәфәһе

«Диуану лөгәт әт-төрөк» (1074 й.) һүзлегендә Мәхмүт Кашғари халык зирәклеген теркәп калдыра:

«*Köz toysa da köñül toymas...*»

(«*Күз туйһа ла, күңел туймаҫ...*»)*.

Бында дала антропологияһының тәрән рухи асылы ята: төрөктөн йәшәүгә ынтылышы нәфсе артынан кыуыузан түгел, ә яралмыш матурлығына булған йөрәк һөйөүенән ғибәрәт булған.

Эпик колас: «Коркот ата китабы»нда батырлык һәм туй шатлығы

Уғызарзың «Коркот ата китабы» героик эпосында кояш астындағы донъяға мөхәббәт халык байрамы һәм йомартлык тулкыны аша асыла:

1. Ир-егеттәрҙең оло йыйыны (Туй):

Коркот атаның һәр дастаны дөйөм байрам менән тамамлана:

«Йәшел туғайзарза аҡ тирмәләр королған, казандарза һимез ит кайнай, һабаларза кымыз күбекләһә, кумыз кылдары сыңлай...»;

2. Хакимдың йомартлығы:

Байындыр хан мәжлесте дан өсөн генә кормай: ул оло бәктән алып ярлы көтөүсегә тиклем барса халыкты туйындырыу өсөн меңләгән айғыр, тәкә һәм дөйә салырға куша. Тормош шатлығы бөтә ырыу менән уртаклашканда ғына ысын мәғәнәһенә эйә була.

Төбәк дауамлылығы: казак һәм башкорт донъяһында йәшәүзе тәбрикләү

Казак һәм башкорт йола мәзәниәтендә шатлык биоэтикаһы бөтөн бер донъяға караш системаһына әүерелгән.

Казактың «Дүние қызығы» төшөнсәһе һәм «Шүкіршілік» фәлсәфәһе

Казак халкының аңында қояш астындағы донъя **Дүние қызығы**(ер тормошоноң нуры, қызығы һәм яктыһы) төшөнсәһе аша қабул ителә:

1.Күсмәндең өс хазиһаһы:

Күсмә халық бәхетте өс бөйөк бүләк менән үлсәгән:

Жүйрік ат(елғыр күк толпар);

Қыран бүркіт(һунарза алғыр бөркөт);

Сұлу жар(тоғро һәм гүзәл йәр).

2.Шөкөр итеү фәлсәфәһе («Шүкіршілік»):

Казак йолаһы һәр танды оло рәхмәт һүззәре менән башларға кушқан:

«Атқан таңға, шыққан күнге шүкір!»(«Атқан таңға, сытқан қояшқа мең шөкөр!»).

Сәбәпһез төшөнкөлөккә бирелеү һәм ауырлықтарға зарлану Тәңренең йомартлығын рәһһәтеүсә зур гонаһ һаһалған.

3.Йәшәү байрамдары («Той»):

Кеше ғүмеренен һәр баҫкысы байрам ителгән: бала тыуыуы (*шәлдехана*), баланы тәү башлап атка мендереү (*ашамайға отырғызу*), казактың бәпәй казак баҫкандағы сәңгелдәк тантананы. Был байрамдар йөзәрләгән кәрзәште берләштереп, тормоштон үлемһезлеген раҫлаган.

4.Йоклау (һыктау) поэзияһы («Жоқтау»):

Хатта мәрхүмде озатканда катын-кызар башкарган-*жоқтау*һыктаузарында ла Йәнәсәй таштарының ауаздары яңғырай. Унда батырзың бөтә батырлыктары, төз аткан уктары, оло туйзары һәм халкына күрһәткән ярзамы һүрәтләнгән. Жоқтау — өмөтһөзлөк илауы түгел, ә намыс менән үтелгән ғүмергә бағышланған тантаналы хушлашыу булған.

Башкорттон «Йәшәү кәзере» төшөнсәһе

Башкорт халкының традицион этикаһында иң төп кағизәләрҙең береһе —«Йәшәү кәзерен белеү»:

Кеше үз тәнен, шишмәләр тазалығын һәм яқындарының сәләмәтлеген кәзерләргә, көндәрән асыу һәм көнсөллөк менән бысратмаҫка тейеш;

Башкорттоң**озон көйзәре**Көнъяк Урал үләндәрәндәге иртәнге ысыкты, Ағизел тулқындарын һәм шихандар өстөндәге күк йөзөн Күктәң оло мәрхәмәте һәм изге асылышы тип данлай.

Тарихнамә анализы: төрөк гуманизмының асылуы

Академик көнсығышты өйрәнеү ғилемендә Йәнәсәй яз-малары ысын мәғәнәһендә зур тетрәнеү тыуырзы:

С. Е. Малов асыштары:

Сергей Ефимович Малов үзенең «Енисейская письменность тюрков» (1952 й.) тигән хезмәтендә был руник юл-дарза балаларын, илен һәм ерен яраткан боронғо яугирҙең йәнле һәм эскерһеҙ кешелекле йөрәге тибеүен күрһәтте.

И. В. Кормушин текстологияһы:

Игорь Валентинович Кормушин Йәнәсәй бассейнындағы тиштәләгән комарткыға ентекле текстологик анализ яһап, «*Künke, auyqa, ilime toymadim*» формулаһы боронғо төрки лирикаһының айырым, кабатланмаһ жанрын — қояш астындағы донъя менән бәхилләшеү элегияһын тәшкіл итеүен иҫбатланы.

Л. Н. Гумилев фекере:

Лев Николаевич Гумилев төрөк илдәренең тарихи сызамлығы уларҙың тыуған тәйәк тәбиғәте менән бер бөтөн булып кушылыуында ятыуын билдәләне: дала ят ер түгел, ә ба-тырзар матурлығы өсөн йылмайып йән биргән ғәзиз тәйәк булған.

Метафизик үзәк: Кояш астындагы донъяның шатлык биоэтикаһы

Йолаға фәлсәфәүи анализ яһау матди донъянан касыуға ла, кайғыһыз кулланыу гедонизмына ла ят булған үзенсәлек-ле дала метафизикаһын аса.

Кояш астындагы донъя — **Көн асты** (*Kün altında*)— Күк менән Ерҙең иң изге, камил бүлгә тип кабул ителә. Кешенең тән тормошо, айыктағы үлөндәр кыштырлауы, толпарзардың тояк тауышы һәм кояштың назлы йылыһы гөнаһ мөһөрө йөрөтмәй. Тән изге, сөнки ул Коңфорт Ер куйынынан бар булған; һулыш алыу шатлығы саф, сөнки ул Тәңре тарафынан бүләк ителгән. Традиция кешене тәбиғи көстәрән юк итергә өндәмәй: киреһенсә, йәшәүҙең тулылығы ер тормошоноң шатлығына оло ихтирам һәм рәхмәт менән канығыуға (*toymaq / bökmek*) ята.

Шул уҡ ваҡытта көн астындагы был шатлык күсмән донъяһында **батырлык** (*erdäm*) менән айырылғыһыз бәйләнгән. Тирмә тыныслығы менән кинәнергә, язғы туйға һалкын кымыз эсергә һәм кумыз моңон тыңларға тик үз илен яклау өсөн һәр сак атка атланырға эҙер булған яугир генә эхлаки хокукка эйә. Ерҙәге шатлык көсһөҙҙәрҙе яклауға эҙерлек менән изгеләштерелә. Күк тарафынан билдәләнгән айырылышыу сәғәте еткәс (*adrılmaq*), акыллы дала кешеһе үткән үлмеренә куркыу менән түгел, ә тормош мәжлесенән китеп

барған рыцарзың затлы һағышы менән карай: уның кәүзәһе тыуған тупракка кайта, рухы кош булып ата-бабалары янына оса, ә мәңгелек ташта керһез изге исеме балкып кала.

Экзистенциаль офок: ялкыузан һәм яңғызлыктан арыныу

Кояш астындағы донъя тураһындағы боронғо төрки зирәклегә XXI быуатта тәрән төшөнкөлөккә, ялкыуға һәм виртуаль яңғызлыҡка баткан бөгөнгө кешелек өсөн шифалы асыш булып яңғырай.

Бөгөнгө кала кешеһе матди байлык, сикһез уңайлыктар һәм һанлы тауыш астында күмелеп калды, әммә уның күңелле буш һәм бәхетһез. Тере донъяны күреүҙән язып, кеше иртәнге кояш нурына, шишмә һыуына, дала еле есенә һәм душының йылы кул кысыуына кыуаныу һәләтен юғалтты. Боронғо руник комарткыларзағы *«toymadim»* («кояш астындағы матурлыҡка һис туйманым») тигән ялбарыу безгә йәшәү мөғжизәһе алдындағы изге ололау тойғоһон иҫкә төшөрә. Бар булыу үзе — баһалап бөтөргөһөз оло бүләк, уны вак-төйәк үпкәләүгә, көнсөллөккә һәм йәнһез байлык туплауға сарыф итеү — үз күңелен алдында оло ғәйеп.

Кояш астындағы ғүмерзең кыскалығын аңлау замананың төп ауырыуын — ысын тормошто тонок «иртәгәгә» калдырып йәшәүҙе еңергә өйрәтә. Без яратыуҙы, ғәфү итеүҙе, ата-әсәһе хөрмәтләүҙе һәм һаҡлыҡка тоғролоҡто ситкә этәрә-

без, йәнәһе лә ғүмеребез сикһез. Әммә дала фәлсәфәһе иһкәртә: һәр қояш қалқыуы — қабатланмаһ, һәр һулыш — берзән-бер. Қояш аһтында лайықлы йәшәү — һәр бирелгән көндә изгелек, йомартлык һәм намыһ қануына әйләндереү тигән һүз. Ыһын шатлык бер қасан да үзмән булмай. үз усағындың нуры менән яқындарынды йылытып һәм тыуған тупрақта ғәзеллекте һаклап қына кеше үлемһезлеккә ирешә һәм халық хәтерендә һүнмәһ әз қалдыра.

Сығанактар һәм әзәбиәт

1. **Акатай С.** Древние культы и верования казахов. — Алматы: КазНИИКИ, 2011. — 320 с.
2. **Бартольд В. В.** Книга моего деда Коркута // Сочинения. Т. VIII. — М.: Наука, 1973. — С. 545–690.
3. **Гумилев Л. Н.** Древние тюрки. — М.: Наука, 1967. — 504 с.
4. **Древнетюркский словарь (ДТС)** / Ред. В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.
5. **Зиманов С. З.** Древний мир права казахов. В 10 томах. — Алматы: Жеті Жарғы, 2001–2009.
6. **Кляшторный С. Г.** Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М.: Наука, 1964. — 214 с.
7. **Кляшторный С. Г.** Степные империи древней Евразии.

зии. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. — 346 с.

8.**Кормушин И. В.**Тюркские енисейские эпитафии: Тексты и исследования. — М.: Наука, 1997. — 303 с.

9.**Кузеев Р. Г.**Историческая этнография башкирского народа. — Уфа, 1978. — 264 с.

10.**Малов С. Е.**Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 451 с.

11.**Малов С. Е.**Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. — 116 с.

12.**Махмуд ал-Кашгари.**Диван Лугат ат-Турк / Пер. З.-А. М. Ауэзовой. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 1288 с.

13.**Радлов В. В.**Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. V. — СПб., 1885. — 599 с.

14.**Урал батыр:**Башкорт халык кобайыры. — Өфө: Китап, 2005. — 256 б.

15.**Хисамитдинова Ф. Ғ.**Башкорт теленең мифологик һүзлеге. — Өфө, 2010. — 452 б.

16.**Clauson, Sir Gerard.**An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972. — 1039 p.

17.**Roux, Jean-Paul.**La religion des Turcs et des Mongols. — Paris: Payot, 1984. — 324 p.

Төпһөзлөк аша күпер: Кәберлек усағы өстөндә ыласын канаттары кағыуы

Әммә кояш астындағы донъя ни тиклем генә гүзәл булмаһын, арыған яугирзең күззәре өсөн кояш нурзари һүнгән мәл барыбер етә.

Дала тынып кала. Батырзың кәүзәһе уставка уртаһында ак кейез өстөндә ята, ә сатыр алдында хәрби япма ябылған тоғро у аты тояғы менән ер казый.

Тәрки кағандары һәм ябай көтөүселәр кешенең был һуңғы һулышын нисек атағандар? Уларзың телендә кот оскос, канды тундырған «үлем» һүзе бөтөнләй булмаған.

Улар Күккә карап, сабыр һәм какшамаҫ ныклык менән әйткәндәр: **«Уча барды»** (*Uça bardı*)— «Ул ыласын булып күккә осто, кош булып китте».

Ни өсөн Далала үлем бөтөү тип түгел, ә рухтың Тәңре каршыһына мәңгелек күсенеге тип кабул ителгән? Хужаһы артынан тоғро атын ни өсөн сәфәргә озаткандар һәм кәбер таштары өстөндә оскан кош-йән ниндәй бөйөк серзе һаклай?

Был хакта — **6-сы һүззә. Һуңғы сәфәр һәм тоғро юлдаш.**

6-сы һүз. Һуңғы сәфәр һәм тоғро юлдаш

«Kül tegin qoyn yülqa yeti yigirmike uşa bardı... Qanıñ qağan uşa bardı...» («Күлтегин Куй йылында, ун етенсе көндә [беренсе айза] оса барзы (ыласын булып осто)... Каған атам оса барзы...») (Күлтегин хөрмәтенә Зур язма, 732 й.; Билге каған һәйкәле, 735 й.)

Ак ыласындың осошо: Куркыу белмәс үлем

Һауаны ярып Һызғырған тауыш. Ак һунар ыласыны күн бирсәткәнән ыскынып, күк көмбәзенә саф зәңгәрлегенә уктай ынтыла. Ул таузарзы, йылғаларзы һәм аптырап калған кешеләрзе аста калдырып, мәңгелек яктылык тулкынланған бейеклеккә күтәрелә бара.

Шул ук минутта устауза бөйөк ғәскәр башлығы Күлтегиндың һуңғы һулышы өзөлә.

Кустыһын һәм тәхетенәң еңелмәс таянысын юғалткан Билге каған тын калған ғәскәр каршыһына сатырзан сыға. Уның йөзө кайғылы бысак яралары менән капланған, әммә тауышында кәбер өмөтһөзлөгө юк. Ул кулын Күккә күтәрәлә быуаттар аша безгә килеп еткән ике изге һүззе әйтә: «Уча

барды» (*Uça bardı*)— «Ул ыласын булып күккә осто, ките».

Далала батырзар, кағандар һәм ғәзиз әсәләр тураһында тупаҫ итеп «үлеп калды» йәки «кәбергә инде» тип әйтеү кәтғи тыйылған. Күсмән халык өсөн үлем сереү һәм караңғылык төбөнә колау түгел, ә илаһи юғары саткының тантаналы азат ителеүе булған. Ерзәге ваҡыт тышауы өзөлгән — рух канаттарын йәйгән һәм үзенә төп, мәңгелек Күсенеүенә юл тоткан.

Ә кәберлек алдында уның тоғро яу атын әйәрләгәндәр — ул хужаһын теге донъяның бозло йылғалары аша сығарырға әҙер торған.

Боронғо төркиҙәр үлемде кот оскос куркыу сығанағынан кеше рухының оло батырлығына нисек әйләндергән? Ни өсөн йән-коштон күккә осоуы ерзәге намыстың сафлығын талап иткән?

Дала танатологияһы: Үлем бөйөк күсенеү буларак

Төрки халыктарының дини-фәлсәфәүи аңында кешенең физик үлеме шәхестең бөтөнләй юкка сығыуы, караңғылык төбөнә колауы йәки биологик таркалыуың мәсхәрәле азағы тип бер касан да уйланылмаған.

Дала цивилизацияһы үлем аша үтеүҙең бик кәтғи, бөйөк һәм батыр концепцияһын ижад иткән: үлем«**Оло Күсе-**

неү» (Kөшу)— вакытлыса кояш астындағы фани донъянан (*Жалған дүние*) ата-бабалардың мәңгелек төйөгенә (*Бақи донъя / Аруактар иле*) күсеү, шулай ук үлемһез рухтың сереүсән тән менән **айырылышыуы (adrılmaq)** тип аңлатылған.

Был күсеүзең VIII быуаттағы боронго төрки руник язмаларындағы үзәк сағылышы — изге формула:

*«Uça bardı»***— «Ул күккә осто, кош/ыласын булып осоп китте».

Хөкөмдарзар, батырзар, оло акыл әйәләре һәм физакәр әсәләр хақында йола тупаң «үлеп калды» тип әйтеүзе кәтғи тыйған.

Намыслы кеше юкка сыкмай — уның юғары рухи саткыһы (*Ком / Үр-ком*) канат кағып, Зәңгәр Күктең сикһез бейеклегенә, үзен барлыкка килтергән Йән Биреүсегә табан юллана. Кәүзәһе үзен тыузырған Коңфорт Ер куйынына кайта, ә тоғро яу аты югирзе донъя сиктәре аша алып сығыусы изге юлдашка әүерелә.

Эпиграфика кануны: «Uça bardı» формулаһының мәғәнәһе

Күлтегин (16, 25-се юлдар) һәм Билге каған (10-сы юл) таштарындағы коштоң осоп китеү кылым формаһы кәтғи канун булып тора:

«Uç-» + «bar-» аналитик формаһы

Уҫ-(осоу, канат кағыу, күккә күтәреләү; ДТС, 604-се бит) кылымы хәрәкәтте белдереүсе **bar-**(барыу, китеү) ярзамсы кылымы менән берләшә. Был төзөлөштөң тура мәгәнәһе — «осоп китте, күккә күтәрелеп барып етте».

Был образ күсмәндәрҙең ыласын һәм бөркөт менән һунар итеү ғәзәтенән ныклы тамыр ала:

Кеше йәне Тәңренең күн бирсәткәһендә ултырған ак һунар ыласынына (*ак һоңкарға*) окшатыла;

Ерзәге тормош — қояш астындағы һунар мәле;

Күк тарафынан билдәләнгән сәғәттә баузар сиселә, ыласын күк көмбәзенә ынтыла һәм мәңгелек иркенлеккә осоп китә.

Казак телендә был төшөнсә меңәр йылдар аша һыктаузарҙа һаҡланып калған:

«Ақ сұңқары қолынан ұшты...»* — «Ақ һоңқары қулынан осто...».

Йәнәсәй язмаларында «**Adrılmaq**» (**Айырылышыу**) **төшөнсәһе**

Йәнәсәй таштарында (Е 45, Е 48 комарткылары) үле-**adrıl-**(айырылыу, ситләшеү; ДТС, 20-се бит) кылымы менән аңлатыла:

«*Künke, ауқа, yerime adrıldım...*»

(«*Қояшқа, айға, изге еремә айырылдым...*»)*.

Үлем — бәйләнеште өзөү түгел, ә вакытлыса арауык айырылыуы. Яугир күренеп торған донъянан айырыла, әммә үзенең какшамас исемен туғандарының хәтерендә һәм Мәң-

гелек Ташта (*Beŋgü Taş*) калдыра.

Тарихи шаһитлыктар: оло Һыктау һәм биттәрзе ярыу йолаһы

Боронго төркизәрзең ерләү йолаһы ситтән күзәтеү-селәрзе үзенең тетрәндергес көзрәте, фажиғәле бөйөктөгө һәм үлемдән куркмауы менән хайран калдырған.

Византия йылғязмалары: Менандр Протектор (576 й.)

Византия дипломаты Менандр Протектор бөйөк төрки қағаны Истәмизе (Дизавулды) ерләүзе ентекләп язып калдырған, был йолаға Валентин етәкселегендәге император илселәре шаһит булған:

«Мәрхүм қағандың улы Төрксанф батша улы рим илселәрен ауыр матәмдә каршы алды. Боронго төрки йолаһы буйынса, илселәр аттан төшөп, матәм сатырына инергә һәм кан күз йәштәре менән кушылһын өсөн бысаҡ менән биттәрен телергә тейеш ине.

Һуңынан сатыр тирәләй атлылар даланы кайғылы көйгә күмеп, ете тапкыр сабып үттеләр... Ете кат әйләнгәндән һуң, сатыр алдында қағандың һөйөклә юу аттары салынып, йола усағында яндырылды...».*

Яугирзәрзең яңактарынан аккан кан ябай ғына якын кешенең түгел, ә дәүләт таянысының китеүен раҫлаған. Ырыу көсһөз йәш менән түгел, ә киммәтле тормош тамсылары —

каны менән хушлашкан.

Ғәрәп сәйәхәтселе: Әхмәт ибн Фазлан (922 й.)

Бағдад илселегенен сәркәтибе Әхмәт ибн Фазлан үзен билдәле язмаларында Каспий буйы далаларындағы уғызларҙың дәрәжәле кешене ерләүен һүрәтләй:

«Уларҙа абруйлы бер ир үлһә, ерҙә өйгә окшатып зур соткор казыйһар. Уға ебәк күлдәк кейҙерәләр, биленә жылыс быуалар, кулына йәйә менән уктар тотторалар, ә алдына кымыз менән ағас туһатҡа куялар.

Һуңынан уның менге аттарын — йөз йә ике йөз баһ — алып килеп корбан итәләр, итен кәзерле ашта ашайһар, ә баһтарын, тиреһен һәм тояктарын курған өстөндәге бейек колғаларға элەп куялар.

Һәм улар әйтә: "Был уның Күктәге алтын тирмәһенә сабып барасаҡ аттары. Толпары уны теge донъяға тиз арала еткерәсәк..."».*

Котто озатыусы ат: төпһөзлөк аша изге юлдаш

Евразия күсмәндәрәнен ерләү йолаһында менәү аты үзәк урынды биләгән:

1. Батша курғандары археологияһы:

С. И. Руденко өйрәнгән Пазырык һәм З. Самашев тикшергән Қазақстандағы Берел курғандары безҙең эраға тиклемге IV–III быуаттарҙағы боронго күсмәндәр кәбер-

лектәрен асты. Батыр табуттары янында мәнгелек тундыкта затлы ат кәүзәләре яткан: тау кәзәһе мөгөзлө ағас битлектәр, семәрләнгән кейез сергеләр, алтынланған эйәр-йүгәндәр.

2. Ат — донъялар араһындағы аралашсы:

Ат күк уты һәм ел ғәмәленән яралған кояш хайуаны тип ололанған. Донъялар араһында кеше рухы үтә алмаслык упкындар, утлы йылғалар һәм бозло тарлауыктар ята. Тик тоғро яу толпары ғына был йыһан упкыны аша һикереп үтеп, батырзың күңелен ата-бабалар тәхетенә илтә алған.

Этнографик тамырзар: казак һәм башкорт ерләү йолалары

Казак һәм башкорт халык көнкүрешендә боронго төрки танатологияһы үзенәң төп нигеҙҙәрен һаклап, тәрән әхлаки мәғәнә менән байыған.

Казак йолалары: «Тұл ат», «Жоқтау» һәм «Қайтыс болу» сере

Казак халқының йолаларында Орхон дәүере менән ғәжәп окшашлыктар һакланған:

1. «Қайтыс болу» изге төшөнсәһе:

Казак телендә үлем оло хөрмәт менән аңлатыла:

«*Ол қайтыс болды*» — һүзмә-һүз: «Ул кире кайтыу яһаны».

Кеше юғалмай, ул **Үзен Бар Итеүсегә Кайта** — кайсан-дыр уға йән һәм һулыш бүләк иткән Тәңре каршыһына бара;

2.Атты бағышлау йолаһы («Тұл ат»):

Ырыу башы үлгәс, уның һөйөклә менге атын тоғро толпар (тұл) тип иғлан иткәндәр: ялын һәм койроғон кырккандар, әйәрен алғандар һәм бер йыл буйына уға бер кемде лә мен-дермәгәндәр. Вафатының йылында зур ашта (Ас) был атты корбан итеп, саптарзың рухы хужаһы менән Аруактар илендә кушыла тип ышанғандар;

3.Замандан узыу («Дүниеден озу»):

Оло кешенең китеүе хақында:«Дүниеден озды»— «Ул был донъя каруанынан алдарак уззы, мәңгелек артылышка тәүге булып барып етте» тип әйткәндәр.

Башкорт йолаһы: йән-коштоң кырк көнө

Р. Ғ. Кузеев һәм Ф. Ғ. Хисамитдинова тикшергән башкорт традицияһында:

Кеше вафат булғандан һуң кырк көн буйына уның йәне тыуған ояһы янында күзгә күренмәс кош йәки күбәләк булып, шәжәрә йә изге кайын ботактарына кунып йөрөй тигән ныклы инаныу булған;

Саф күңелле кеше хақында ихтирам менән:«Йәне кош булып күккә осто»тизәр;

Мәрхүмдең рухына бағышлап аят укытыу һәм сазака биреү йәнгә ата-бабалар донъяһына еңел күсергә ярзам иткән.

Тарихнамә анализы: анимизмдан үлемһезлек метафизикаһына

Донъя ғилемендә төрөк ерләү йолаһын күренекле ғалимдар ентекле өйрөндө:

В. В. Радлов хезмәттәре:

Василий Васильевич Радлов Алтайзағы казыныу эштәрен Тан һәм Суй династиялары йыльязмалары менән сағыштырып, күсмәндәрзең ат корбан итеү йолаһы малды юкка сығарыу түгел, ә батырзы мәңгелек сәфәргә озатыу буйынса тәрән уйланылған метафизик литургия булуыын асты.

С. И. Руденко тикшеренеүзәре:

Сергей Иванович Руденко Пазырык табылдыктары һәм башкорт этнографияһы нигезендә ат-юлдаш культының скиф-сак осоронан алып «Акбузат» эпосына тиклем ике мең ярым йыл буйына өzlөкһөз йәшәп килеүен иҫбатланы.

Жан-Поль Ру семиотикаһы:

Жан-Поль Ру «Боронғо һәм урта быуат Алтай халыктарында үлем» (1963 й.) китабында «*uśa bardī*» формулаһы кешенең күктән бирелгән нурлы асылы юғары Күк Атаһына кайтыуына ышаныузы сағылдырыуын күрһәтте. Төрөктәрзә үлем караңғы яза түгел, ә яктылыкка кайтыу булған.

Метафизик үзәк: Рухтың күккә осоу архитектоникаһы

Орхон һәм Йәнәсәй руникаһы, скиф-сак археологияһы һәм тере дала йолалары кешенең үлем аша яңырыуының якты һәм кәтғи метафизикаһын аса. Үлем бер касан да караңғы мәғәнәһезлеккә тәғәрәү йәки тән язаһы тип каралмаған.

Тән үлеме мәлендә башланғыстардың тәбиғи айырылыуы башкарыла (*tini üzüldi*— «ерзәге тыны өзөлдө»). Тупрактан яралған фани кәүзә бер һүзһез Коңфорт Ер куйынына кайта (*yayiz yer*), курған өйөмөндә тыныслык таба. Әммә кешенең рухи саткыһы — уның намысы һәм кото — сереүгә бирелмәй. Донъялар араһындағы сикте үтеү өсөн изге толпар кәрәк: батыр янына ерләнгән йәки йола буйынса иреккә ебәрелгән изге Менге ат (*Tul am / Толпар*) хужаһының рухын йыһан упкыны аша алып сыға.

Был оло сәфәрзең һуңғы тәйөнө — йән осошо, изге төшөнсә: «**Уча барды**» (*uça bardı*)— «кош булып осто». Саф намыс менән йәшәлгән ғүмер аша тазарынған кеше күңеле зәңгәр бейеклеккә күтәрелә, үзенең Күк Башына — Тәңрегә кайта һәм ата-бабалардың (*Аруактардың*) нурлы йыйынына кушыла. Киткән ата-баба юғалмай: ул үзенең усағын күзгә күренмәй һаклаусы изге фәрештәгә һәм халыктың курса-лаусыһына әйләнә.

Экзистенциаль офок: ыласын осошо һәм үлем куркыуын еңеү

Боронго төрки танатологияһы үлем куркыуы алдында калтыранған замана кешеһе өсөн тәрән азатлык бүләк итә.

Бөгөнгө кешелек үлем темаһын тормоштан кыуып сығарзы, уны дауахана пәрзэләре артына йәшерзе һәм мәғәнәһез тауыш менән басырға тырышты. Әммә куркыу эстә калып, өzlөкһөз борсолуға һәм төшөнкөлөккә әйләнә. Дала йолаһы кешегә батыр карашты кайтара: үлем — тәбиғи «**Кайтыу**» (*Кайтыс болу*). Кояш астынан китеү — төш вакытынан һуң төн еткән кеүек үк тәбиғи. Күңеленең кош булып Күккә осасағын белгән намыслы кеше үзенә сәғәтен тыныс һәм мәгрүр каршылай.

Дала мәзәниәте өмөтһөз һыктауға һәм үз-үҙендә юғалтыуға ят. Батырзы йәки оло әсәне озатыу — ул үтелгән ғүмер, мираҫ итеп калдырылған зирәклең һәм намыс өсөн изге рәхмәт белдереү йолаһы. Хәтер табыны быуындарзың өзөлмәс бәйләнешенә әйләнә.

Һәм иң мөһиме, ыласын осошо образы һәр тере кеше алдына кәтғи һорау куя: минең үз осошом нисек булыр? Минең күңелем саф намыс һәм үтәлгән бурыс көсө менән еңел ак һоңкар булып күккә күтәрелерме, әллә көнсөллөк, хыянат һәм көмһөзлөк йөкмәп кара таштай аска колармы? Шулай итеп, үлем сере тормоштоң иң оло көзгөһөнә әйләнә:

осош тураһында онотмау — ерзәге һәр көндө һынмас намыс менән йәшәү тигән һүз.

Сығанактар һәм әзәбиәт

1. **Акатай С.** Древние культы и верования казахов. — Алматы: КазНИИКИ, 2011. — 320 с.
2. **Бартольд В. В.** Книга моего деда Коркута // Сочинения. Т. VIII. — М.: Наука, 1973. — С. 545–690.
3. **Валиханов Ч. Ч.** Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в 5 томах. Т. 1. — Алма-Ата, 1984. — С. 480–497.
4. **Византийские историки:** Дексипп, Ивист, Менандр / Пер. С. Дестуниса. — СПб., 1860. — 504 с.
5. **Древнетюркский словарь (ДТС)** / Ред. В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.
6. **Зиманов С. З.** Древний мир права казахов. В 10 томах. — Алматы: Жеті Жарғы, 2001–2009.
7. **Ибн Фадлан.** Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / Пер. А. П. Ковалевского. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1956. — 347 с.
8. **Кляшторный С. Г.** Степные империи древней Евразии. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. — 346 с.
9. **Кормушин И. В.** Тюркские енисейские эпитафии: Тек-

сты и исследования. — М.: Наука, 1997. — 303 с.

10. **Кузеев Р. Г.** Историческая этнография башкирского народа. — Уфа, 1978. — 264 с.

11. **Малов С. Е.** Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 451 с.

12. **Радлов В. В.** Атлас древностей Монголии. — СПб., 1892–1899.

13. **Руденко С. И.** Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — 402 с.

14. **Самашев З.** Берел. — Алматы: Таймас, 2011. — 236 с.

15. **Хисамитдинова Ф. Ғ.** Башкорт теленең мифологик һүзлеге. — Өфө, 2010. — 452 б.

16. **Clauson, Sir Gerard.** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972. — 1039 p.

17. **Roux, Jean-Paul.** La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux. — Paris: Maisonneuve et Larose, 1963. — 216 p.

Төпһөзлөк аша күпер: Заманалар онотоуына каршы торған Мәңгелек Гранит

Әммә ыласын осоп китте, кайғы усағы һүнде, ә яңы курған өстөндәге кылған тағы ла елгә сайкала башланы.

Кәүзә тупракка кайтып, һыктаусыларзың йәштәре кипкәс, был ерзә нимә кала?

Кешелектең иң нәфис һәм бер үк вакытта иң еңелмәс хазинаһы — **Хәтер** кала.

Боронго кағандар белгән: пергамент серей, ебәк сери, алтынды талаусылар ташый. Меңәр йылдарға каршы тороу өсөн үз һүҙеңде был донъяның иң мәңгелек затына уйып язырға кәрәк.

Шулай итеп «**Мәңгелек Таш**» — **Бенгю Таш** (*Bengü Taş*) йолаһы тыуған. Асык дала уртаһында калткан мөһабәт гранит бағаналар ата-бабаларзың киләсәк быуындарға бағышланған утлы руналарын йөрөткән. Таштар быуаттар аша өндәшкән, һәләкәтле хаталарҙан киҫәткән һәм иректән баһаһын иҫкә төшөргән.

Дала хакимдары үз исемен мәңгелек гранитка сокоп языу хокуғы өсөн ниндәй оло баһа түләгән? Ни өсөн Йәнәсәй һәм Алтайзың телһез таш һаксылары бөгөн дә безгә өндәшә?

Был хакта — **7-се һүҙҙә. Кеше үтә — исем кала.**

7-се һүз. Кеше үтә — исем кала

«*Teñri yarlıqaduqın üçün... Beñgü taş toqıtdım... Körür biligig bunça bitidim. Bu bitigimin körüp ança bilin!... Beñgü taş tikidim...»* («Тәңре ярлыкаған өсөн... Мәңгелек Таш [Beñgü taş] сокоттом... Күреүсе белемде бында яззым. Был язмамды күреп шулай белегез!... Мәңгелек Таш ултырттым...»)
(Күлтегин хөрмәтенә һәйкәл, Баләкәй язма, 11–13-сө юлдар, 732 й.)

Онотуға каршы корал: Мәрмәрзә каткан кан

Каты хоро мәрмәргә төшкән тимер касаузың сыңы Орхон йылғаһының буш үзәнәндә көнө-төнө яңғырай.

Таш юныусы Йоллығ-тегин, бакыйлыкка күскән кағандың туғаны, кулдары канағансы эшлэй. Һәр руна тамғаһын ул вакыттың йөрәгенә хәрби хәнийәр менән қазағандай тәрән һәм осло итеп сокой. Ул белә: империя дошмандар менән уратып алынған. Калалар колар, сатырзар яныр, яугирзәрзең һөйәктәрән дала бүреләре таратыр. Әммә был таш — **Мәңгелек Таш** (*Beñgü Taş*) — меңәр йылдар буйы какшамай торорға тейеш.

«Ий, киләсәк быуындар! — ти каған гранит аша өндәшеп. — Был язмаға карап, хаклыкты белегез! Сит халы-

ктарзың татлы һүзенә һәм йомшак ебәгенә кызыкмағыз, юғиһә халкығыз юкка сығыр, ә исемегез ер йөзөнән юйылыр!».

Бабил, Рим йәки Кытай хакимдары өсөн таштағы язмалар үз тәкәбберлеген һәм деспотты илаһилаштырыуы раҫлау булған. Әммә Далала Мәңгелек Таш ғүмер баһаһы менән түләнгән изге васыят итеп баҫтырылған. Был халыктың хәтерһез һәм намысһыз колдарға әйләнмәүе өсөн быуаттар һайын карарға тейешле намыс көзгөһө булған.

Ни өсөн ете быуынды белеү Далала ирекле кешенең төп билдәһе һаналған һәм Евразия далаларын һаклаған таш һындарза ниндәй сер йәшеренгән?

Вакытка каршы яу: Даланың таш манифесы

Евразияның боронғо күсмәндәре рухи мәзәниәтенең иң тетрәндергес һызаттарының береһе — уның**тарихи хәтергә, йоланың өзөлмәсһегенә һәм изге исемдең мәңгелегенә**ынтылышы.

Казылма ер эшкәртеүсе империяларза хәтер папируска, ебәккә, балсык такталарға йә калаларзың кирбес диуарзанына ышанып тапшырылған. Әммә һуғыштар менән калалар емерелгән, ә кулъязмалар янғындарза юкка сыккан асык дала шарттарында төрөк акыл әйәләре һәм хакимдары быуаттар аша өндәшеүзең иң ныклы юлын тапкан:**еңел-**

мәс гранит һәм мәрмәр таштарға — «Мәңгелек Таштарға» (*Beŋgü Taş*) руник васыяттар уйыу.

Мөһабәт таштар менән йәнәш халыктың телдән-телгә күскән генеалогия институты — **Шәжәрә / Шежірә** һәм ете быуынды белеүең изге законы (**Ете быуын / Жеті ата**) үсешкән.

Далала ата-бабаларзы онотоу кешелек кәзерен юғалтыуға тиңләштерелгән («*Ете быуынын белмәгән — мәңгүрт*»). Таш бөтә халык өсөн дәүләт хәкикәтен тоһа; Шәжәрә һәр айырым ырыузың кан тазалығын һәм намысын һаклаган.

«Beŋgü Taş» эпиграфика статусы: хаклык һәйкәле

Күлтегиндың Бәләкәй язмаһындағы (Орхон йылғаһы үзәне, Монголия) 11–13-сө юлдарҙа **Beŋgü Taş** төшөнсәһе ябай кәбер ташы итеп түгел, **әбөтә халыкка төбәлгән тарихнамә васыяты** итеп билдәләнә:

«Beŋgü» төшөнсәһенең семантикаһы

Боронғо төрки телендә **beŋgü** лексемәһы (ДТС, 384-се бит; EDT, 350-се бит) «мәңгелек, үлемһез, үтмәс» тигәнде аңлата:

Beŋgü Teŋri — Мәңгелек Күк, абсолют Иң Башланғыс;

Beŋgü Taş — Мәңгелек Таш, гранитта кәүзәләнгән хәтер;

Beŋgü İl — Мәңгелек Ил, Күк Законы — Түрә кануны астындағы ырыузарзың какшамаҫ берлеге.

Таш күсмә юлдар сатында кағандың үз данын күрһәтеү өсөн генә куйылмаған. Ул**киләсәк быуындарға** (*soñra bodun*)мөрәжәғәт итеп калдырылған: каған үзенең фанилы-ғын таныған, әммә ташка сокоп язылған «күреүсе белемде» (*körür bilig*) быуаттар аша тапшырған.

Кошо-Цайдам архитектура комплексы

Күлтегин һәм Билге каған һәйкәлдәре комарткы төзөлөшөнөң юғары үрнәге булып тора:

Изге урындың уртаһында зур таш гөбөргәүелдең (**тас бака**) аркаһына куйылған мәрмәр таш калкып торған — был йыһан тотороклолоғоноң һәм ер какшамаслығының иң боронғо тамғаһы;

Таштың осонда Ашина династияһының ырыу гербы — тау кәзәһе (*теке*) тамғаһы һәм Күктөң аждаһа һындары уйылған;

Һәйкәлдең дүрт яғы ла тулыһынса орхон әлифбаһы менән капланған. Гранит даланың тере китабына әүерелгән.

Йәнәсәй таштарында шәхси батырлык: «Erdem» категорияһы

Саян-Алтай комарткыларында (Е 28, Е 30 язмалары) мәңгелек таш тәрән шәхси бурысты үтәй:

«*Er atımır İrkeş ermiş... Men beñgü taşig tikdim, erdemim için!...*»

(«*Ир исемем Иркәш ине... Мин батырлығым (эрдемем)*

өсөн мәңгелек таш ултырттым!...»).*

Боронго төрки этикаһында исем тыуғас та бирелә һалмаған. Сабыйға бала сакта ваҡытлы кушамат бирелгән. Ысын батыр ир исемен — **Ир атты (*Er at*)**— егет яуза, һунарза йәки оло кәңәштә казанған («*Ат казаныу*»).

Мәңгелек ташка исем сокоу кеше рухының юклықты еңеуен белдергән. Тән серер, әммә батырзың исеме, уның мәргәнлеге, йомартлығы һәм ырыуына тоғролоғо гранитка мәңгегә һеңеп кала.

Шәжәрә ағасы: Кандың тере юғарылығы

Әгәр руник таштар илдең дәүләт тарихын теркәһә, **Шәжәрә / Шежіре** институты ғайләләрзең ябай булмаған генетик һәм тарихи хәтерен һаклаған.

Ете быуын законы («Жеті ата / Ете быуын»)

Күсмәндәр хокуғында «Ете быуын» законы какшамас конституцион нигеҙ булған:

1. Бала;
2. Ата;
3. Олатай (бабай);
4. Карт олатай;
5. Төп олатай;
6. Төп ата;
7. Тек (ырыу башы, тамыр).

Биш йәшенән башлап ир бала ир-егеттәр яғынан ете баһының исемен, орандарын, ырыу тамғаларын һәм күрһәткән батырлыктарын ятлап үскән.

Ете быуынды белеү ике мөһим бурысты хәл иткән:

Халык генофондын кәтғи һаклау: Ырыу эсендә ете быуынға тиклем кыз алышыу кәтғи тыйылған. Кан бутау кыуылыу һәм Аруактарзың карғышы менән язаланған. Был күсмә халыктың һокландырғыс биологик һыклығын һәм һаулығын тәмин иткән;

Туғанлык теләктәшлеге: Ете быуын сигендә һәр милләттәш туранан-тура кәрзәш тип танылған. Уға йорт бирмәү, якламау йәки йот ваҡытында ярҙам итмәү бөтә ырыу өсөн оло рисвайлык һаналған.

Башкорт ырыуының дүрт изге тамғаһы

Р. Ғ. Кузеев үзенең «Башкорт халкының килеп сығышы» (1974 й.) фундаменталь хезмәтендә күрһәткәнсә, һәр башкорт ырыуы шәжәрәлә теркәлгән дүрт какшамас изге символға эйә булған:

1. **Тамға:** Ер-һыуға булған вотчина һокуктарын билдәләү өсөн Урал каяларына, ағастарына һәм сик таштарына сокоп язылған ырыу гербы;

2. **Оран:** Аяуһыз яу мәлендә рухты күтәрәү өсөн һакырылған тәүбаһаның изге исеме;

3. **Кош:** Ырыузың канатлы рухын кәүзәләндергән изге тотем кошо (бөркөт, карсыға, аккош, ыласын);

4. **Ағас:** Йыһан Ағасының ерзәге сағылышы булған изге

ағас (карағас, имән, кайын, карағай).

Күршенең изге ағасын кыркыу йәки тамғаһын ялғанлау ақһакалдар судының иң каты язаһына тарттырылған зур енәйәт һаналған.

Маңғышлак һәм Һарыарка таштары: Казак колпыташтары

Орхон һәм Йәнәсәй «Мәңгелек Таштары»ның туранан-тура тарихи дауамы — Көнбайыш һәм Үзәк Қазақстандың **Колпытастары** (*Құлпытас*).

Өштөрт калкыулығында, Маңғышлак ярымутрауында һәм Йәм сығанактары үзәндәрәндә (Сисем-ата, Шопан-ата, Караман-ата кәберлектәре):

Бейеклеге өс метрға еткән эзбизташ плитәләргә халык оҫталары ғәрәп язмаһы менән казак телендә батырзарзың тулы шәжәрәһен сокоп язған;

Стелаларзың кабырғаларына ырыу тамғалары (азай-зарзың уғы — *жебе*, табындарзың сүмесе — *шөмш*), шулай ук батырзың коралдары: кылыс, һөңгө, калкан, һазак һәм менге толпары юғары оҫталык менән төшөрөлгән;

Колпытас даланың асык таш китабы булып торған: юлаусы кәберлек янында туктап, быуындар тарихын һәм батырзарзың батырлығын еңел укый алған.

Тарихнамә анализы: «Beṅgü Таҫ тарихнамәһе»нең асылуы

Дала эпиграфикаһы донъя фәнендә иң юғары баһа алды:

В. В. Радлов һәм В. Томсен асыштары:

1893 йылда Вильгельм Томсен руниканы укығас һәм Василий Васильевич Радлов беренсе тәржемәләргә баҫтырғас, Евразия күсмәндәренен камил шәхси язмаға, тәрән тарихи аңға һәм юғары ораторлык мәзәниәтенә эйә булыуы иҫбатланды.

С. Г. Кляшторный концепцияһы:

Сергей Григорьевич Кляшторный ғилемгә «Beṅgü Таҫ тарихнамәһе» төшөнсәһен индерҙе. Ул боронғо төрки авторҙарының (Билге каған, Күлтегин шаһзат, Тоңукук акыл эйәһе) менәр йыллык үлсәмдәр менән фекер йөрөтөүөн күрһәтте. Улар таштарҙы ваҡытлы дан өсөн түгел, ә халыҡты тарихи онотоуҙан һәм дәүләт иркен юғалтыуҙан коткарыу өсөн куйған.

Р. Ғ. Кузеев хезмәттәре:

Раил Ғүмәр улы Кузеев йөзәрләгән башкорт шәжәрәләрен архив документтары менән сағыштырып, күсмәндәр генеалогияһының математик һәм хронологик яктан теүәл булыуын, уларҙың Алтын Урҙа һәм Кағанат дәүере реаль вақиғаларына барып тоташыуын раҫланы.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.